

Milan Radanović, prof.
Arhiv Srba u Hrvatskoj
hrastovegrane@gmail.com

Primljeno/Received: 10.9.2019.
Prihvaćeno/Accepted: 17.1.2020.
Rad ima dvije pozitivne recenzije
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
DOI: <https://doi.org/10.47325/zj.4.4.12>

UDK 355.21(497.5)“1942“
UDK 94(497.5)“1942“

PARTICIPACIJA 4. GORSKOG ZDRUGA DOMOBRANSTVA NDH U RATNIM ZLOČINIMA U SLAVONIJI 1942.–1943. GODINE

Sažetak: O participaciji Domobranstva NDH (do jeseni 1942. – Hrvatsko domobranstvo) u zločinima na području NDH vrlo je malo pisano u historiografiji. Stereotipizirana predstava o tome da su ustaše počinili sve ili skoro sve zločine koje su počinile Oružane snage Nezavisne Države Hrvatske (OS NDH) još uvijek je dominantna predodžba kako u kolektivnom sjećanju tako i u historiografiji. Kada je riječ o percepciji prošlosti Slavonije u Drugom svjetskom ratu, naročito brdske Slavonije, opstaje isti stereotip pri čemu se ustašama pripisuju ne samo zločini Domobranstva već i zločini njemačke SS-policije. Masakr kod Kamenskog Vučjaka 22.–24. ožujka 1943. možda je najbolja ilustracija tog stereotipa. Ovaj rad predstavlja prilog poznavanju slabo poznate teme zločina Domobranstva na tlu Slavonije.

Ključne riječi: NDH, oružane snage, domobranstvo, zločini, Slavonija, Kamenski Vučjak

Učešće 4. gorskog zdruge u internaciji srpskog stanovništva u Slavoniji 1942. godine

Učešće Domobranstva u zločinima na području Slavonije moguće je dvojako okarakterizirati. Prvo, domobranske su postrojbe u mnogim slučajevima uzimale aktivnog učešća u hvatanju i internaciji odnosno deportacijama u logore civilnog stanovništva. Kada je riječ o interniranju srpskog stanovništva s područja koje je bilo zahvaćeno ustankom ili je živjelo na području zahvaćenim oružanim aktivnostima partizana, najintenzivnija participacija Domo-

branstva interniranju srpskih civila u Slavoniji zabilježena je u drugoj polovini 1942. Drugo, u pojedinim slučajevima, prilikom učešća u antipartizanskim vojnim operacijama, domobranske postrojbe povremeno su učestvovala u likvidacijama srpskog stanovništva. Takvi primjeri bili su mnogo češće izuzetak nego pravilo. Masakr kod Kamenskog Vučjaka predstavlja najizrazitiji primjer jednog takvog zločina koji je podrazumijevao neposrednu masovnu likvidaciju civila.

Učešće domobranskih postrojbi u hvatanju i internaciji srpskih civila u Slavoniji predstavlja nesumnjivu participaciju u ratnom zločinu s obzirom na to da su oficiri u domobranskim stožerima svakako znali da se pohvatani civili interniraju u logore odakle često ili najčešće nema povratka. Isto tako, domobranskim oficirima nije moglo biti nepoznato da većina srpskih civila, pogotovo žene, djeca i starci, nisu bili aktivni pomagači partizana, s obzirom na to da je njihovo lišavanje slobode i interniranje bilo pravdano pomaganjem partizana od strane pojedinih stanovnika ili grupa iz interniranih sela. Angažiranje domobranskih snaga u hvatanju i interniranju srpskog stanovništva činjeno je zbog toga što ustaške snage (Ustaška vojnica i Ustaška obrana) nisu raspolagale dovoljnim brojem ljudstva za obavljanje takvih aktivnosti na širokom području brdske Slavonije, pogotovo onda kada su ustaške i domobranske snage istovremeno, u različitim dijelovima Slavonije, bile angažovane u hvatanju i internaciji civila. Lišavanje slobode od strane domobranskih snaga za pohvatane slavonske Srbe najčešće je značilo privremeno izbjegavanje smrtno opasnosti s obzirom na to da je hvatanje ili hapšenje od strane ustaša, pogotovo od strane Ustaškog obranbenog zdruga, vrlo često značilo likvidaciju u mjestima u kojima je živjelo pohvatano stanovništvo. Međutim, mnogi civili koje su domobrani lišili slobode i internirali – smrtno su stradali u logorima. Najveću mogućnost da prežive ustaške logore, kada je riječ o interniranim osobama srpske nacionalnosti, imali su radno sposobni muškarci i žene koji su ustupljeni njemačkom okupatoru i internirani u Njemačku na prinudni rad. Ipak, mnogi radno sposobni muškarci i žene takođe su smrtno stradali odnosno ubijeni u ustaškim logorima.

Četvrti gorski zdrug formiran je svibnja 1942. kao jedan od četiri zdruga pod zapovjedništvom stožera 1. domobranske divizije. Gorski zdrugovi su od sredine 1942. do sredine 1943. predstavljali najelitnije postrojbe Domobranstva NDH jer su „bili popunjeni mladim domobranima kojima je borbeni moral bio puno viši nego moral domobranskih pješackih divizija, koje su bile popunjene pričuvnicima“.¹⁰⁶⁸ Operativno područje 4. gorskog zdruga obuhvaćalo je zapadnu i srednju Slavoniju, ali su dijelovi zdruga povremeno bili angažirani i u susjednim područjima. Tako je 1. bojna 4. gorskog zdruga, pod komandom satnika Juraja Bobinca, lipnja

¹⁰⁶⁸ Nikica, BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske Domobranstva Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 2003., 133-135.

i srpnja 1942. bila angažirana u Operaciji „Kozara“,¹⁰⁶⁹ dok su dijelovi zdruza u prvoj polovini rujna iste godine bili angažirani u potjernim aktivnostima na Fruškoj gori i internaciji civilnog stanovništva u jugozapadnom Srijemu. Sjedište stožera zdruza nalazilo se u nekoliko gradova, u zavisnosti od razdoblja. U prvim mjesecima postojanja zdruza, sjedište stožera nalazilo se u Slavonskom Brodu da bi kasnije najčešće bilo smješteno u Daruvaru.¹⁰⁷⁰ Četvrti gorski zdrug je u drugoj polovini 1942., u vrijeme najintenzivnijeg učešća te postrojbe u internaciji srpskog stanovništva, bio pod komandom pukovnika Zdenka Begića.

Izvori domobranskog porijekla omogućavaju rekonstrukciju kronologije događaja i pružaju potvrdu da su snage pod komandom stožera 4. gorskog zdruza u drugoj polovini 1942. sprovele masovnu internaciju srpskog stanovništva u Slavoniji i Srijemu, a u slučaju masakra kod Kamenskog Vučjaka – potvrdu da su snage 4. gorskog zdruza boravile na Leštatu u vrijeme kada je izvršen masakr. Domobranski izvori vrlo rijetko pružaju podatke o tome koja struktura NDH je naredila internaciju. Izvori domobranskog porijekla najčešće pružaju sumarne podatke o ukupnom ili približnom broju interniranih osoba, ali to su uvijek podaci za više interniranih naselja, a ne za pojedinačna naselja. Dokumentacija ZKRZ, koja je najvećim dijelom nastala tijekom godinu dana nakon završetka Drugog svjetskog rata, pruža poimenične podatke za smrtno stradale stanovnike naselja koja su bila izložena internaciji – ubijene ili umrle u mjestima za izolaciju, ali vrlo rijetko obaviještava o ukupnom ili približnom broju interniranih po naseljima. Ipak, poimenični podaci o smrtno stradanim interniranim mještanima iz dokumentacije ZKRZ nerijetko su nepotpuni, stoga je nužno konzultirati bazu podataka Javne ustanove Spomen područje (JUSP) Jasenovac kako bi se dopunila saznanja o realnom broju žrtava internacije. U malom broju slučajeva poimenični podaci ZKRZ o žrtvama internacije potpuniji su od poimeničnih podataka JUSP Jasenovac.

Prvo masovno učešće snaga 4. gorskog zdruza u hvatanju i interniranju srpskog stanovništva u Slavoniji zabilježeno je sredinom avgusta 1942. – u istom razdoblju u kome su bilježeni masovni zločini Ustaškog obranbenog zdruza i Ustaške vojnice u kotarima Pakrac i Slavonska Požega i masovne internacije srpskog stanovništva koje su ustaške i njemačke snage sprovodile u kotarima Pakrac i Nova Gradiška. U istom razdoblju, počev od 16. kolovoza, njemačke snage (Grupa „Borowski“) i Ustaški obranbeni zdrug sproveli su antipartizansku Operaciju „Psunj“ tijekom koje su njemačke snage pod komandom generala Heinricha Borowskog internirale stanovnike šest srpskih sela, dok su ustaške snage pod komandom bojnika Vjekoslava Maksa Luburića internirale stanovnike deset srpskih sela, najvećim dijelom s područja kotara Pakrac

¹⁰⁶⁹ Darko Stuparić, „Juraj Bobinac“, *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941.–1945.*, (ur. Zdravko Dizdar i dr.), Zagreb, 1997., 43.

¹⁰⁷⁰ Mladenko, COLIĆ, Oružane formacije NDH u Slavoniji 1941-1945., *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, 13., 1976., 234.

i manjim dijelom s područja kotara Nova Gradiška.¹⁰⁷¹ U danima prije otpočinjanja Operacije „Psunj“, pripadnici Ustaškog obranbenog zdruga i 13. bojne Ustaške vojnice počinili su čitav niz masakara nad srpskim seoskim stanovništvom i izbjeglicama iz Potkozarja na području kotara Pakrac i zapadnog dijela kotara Slavonska Požega.¹⁰⁷² Kolovoški masakri i internacije predstavljaju dotad najmasovnije zločine nad srpskim stanovništvom u Slavoniji. Aktivnosti 4. gorskog zdruga u tom razdoblju treba posmatrati u kontekstu dotad najambicioznijih aktivnosti snaga NDH i snaga Trećeg Reicha usmjerenih protiv slavonskih partizana i njihovih stvarnih i navodnih pomagača iz redova srpskog seoskog stanovništva. Isto tako, navedene aktivnosti, prije svega ubijanje u mjestima koja su bila obuhvaćena vojnim operacijama i prisustvom ustaških snaga te hvatanje i deportiranje u logore stanovništva onih naselja koja su bila obuhvaćena „pothvatima“ Domobranstva, treba promatrati u okviru politike rukovodstva ustaškog pokreta i NDH prema srpskom stanovništvu, s obzirom na to da je praksa interniranja srpskih civila u ustaške logore u ljeto 1942. obuhvatila i srpsko stanovništvo u pojedinim gradovima na obodu brdske Slavonije (Pakrac, Nova Gradiška, Daruvar) koje nije bilo u doticaju s partizanima.

Dvije bojne 4. gorskog zdruga od 14. do 19. jula 1942. bile su angažovane u krstarenju područjem između planine Dilj i planine Krndija na kome su se povremeno pojavljivali pripadnici 2. bataljona 1. (slavonskog) odreda 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske. Jurišni vodovi 4. gorskog zdruga tijekom akcije „djeluju promičbeno kod stanovništva“, bez primjene represivnih mjera.¹⁰⁷³ Riječ je o istočnom dijelu požeškog kotara i zapadnom dijelu đakovačkog kotara, odnosno o istom području u kome su snage 4. gorskog zdruga mjesec dana kasnije učestvovali u hvatanju i internaciji preko 2.600 stanovnika devet seoskih naselja. Tijekom poduhvata izvedenog između 14. i 19. srpnja snage 4. gorskog zdruga nisu vršile hapšenje i internaciju – iako su se prvog dana akcije sukobili s partizanima pri čemu su imali manje gubitke u ljudstvu. S druge strane, tijekom internacije, domobranske snage su se s partizanima sukobili tek šestog dana od početka akcije na tom području. U bojnoj relaciji 4. gorskog zdruga za jul 1942. navodi se da su partizani 16. srpnja u Pušini (kotar Podravska Slatina) zarobili posadu od 25 pripadnika te da su 23. jula u Gazijama (kotar Našice) zarobili posadu od 30 pripadnika. Obje posade bile su pod komandom stožera 4. gorskog zdruga. Zarobljenici su pušteni nakon

¹⁰⁷¹ Hrvatski državni arhiv (HR-HDA) (Zagreb), 1549, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti NDH i NOP (dalje: ZIG), I-33, 395-397, Ustaška nadzorna služba, 19.1.1943: Pregled političkih događaja u Požegi od 10.4.1941. do 5.1.1943; *Građa za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji* (dalje: *Građa za historiju*), II, Slavonski Brod, 1963, dok. 182, str. 379; Izvještaj štaba 1. odreda 3. operativne zone štabu 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske, 16.8.1942; *Građa za historiju*, III, Slavonski Brod, 1964, dok. 9, str. 25-26; Izvještaj zapovjedništva 3. oružničke pukovnije, 3.9.1942.

¹⁰⁷² Dane, PAVLICA, *Stratišta oko Papuka i Psunja*, Beograd, 2007., 45-83.

¹⁰⁷³ *Građa za historiju*, II, dok. 179., 370-372: Bojna relacija 4. gorskog zdruga za srpanj 1942.

razoružavanja. Uprkos korektnom odnosu partizana prema zarobljenim domobranima, minimalnih gubitaka domobrana u sukobima s partizanima na području Papuka, Krndije i Dilja, stožer 4. gorskog zdruga predložio je kažnjavanje cjelokupnog srpskog stanovništva u selima čiji stanovnici su, kao pojedinci ili u manjim grupama, pružali podršku partizanima: „Zato je prvi i jedini siguran put za onemogućavanje djelatnosti partizana, a zatim i za njihovo uništenje, da se likvidiraju ta sela.“¹⁰⁷⁴ „Likvidiranje sela“ podrazumijevalo je internaciju mjesnog stanovništva u logore.

Zapovjedništvo 2. domobranskog zbora, pod čijom komandom se nalazio 4. gorski zdrug, 6. kolovoza 1942. uputilo je zahtjev Ministarstvu unutarnjih poslova, Ravnateljstvu za javni red i sigurnost, Velikoj župi Posavje, Velikoj župi Baranja i kotarskim oblastima u Brodu na Savi, Đakovu i Požegi za uzimanjem talaca iz sela čiji stanovnici pojedinačno ili skupno podržavaju partizane. U zahtjevu su navedeni nazivi 12 sela s područja brodskog kotara (deset hrvatskih i dva srpska), dva sela s područja đakovačkog kotara (jednog hrvatskog i jednog etnički mješovitog) i dva srpska sela s područja požeškog kotara. „Kod svakog napada partizana valja za svaku našu glavu streljati 10 taoca, a na sabotaze i kvar na objektima i pruži, prema važnosti objekta odrediti broj i objaviti streljanje taoca narodu.“¹⁰⁷⁵ U narednom razdoblju snage pod komandom stožera 2. domobranskog zbora ipak nisu vršile namjeravane odmazde nad stanovnicima hrvatskih sela u brodskom kotaru i đakovačkom kotaru, ali su zato tijekom kolovoza i rujna 1942. izvršile masovna hapšenja i internaciju u logore Stara Gradiška i Jasenovac srpskog stanovništva 16 sela u požeškom i đakovačkom kotaru. Različito postupanje prema pomagačima ili simpatizerima partizana iz redova hrvatskog naroda u odnosu na postupanje vojnih i upravnih vlasti NDH prema pomagačima i simpatizerima partizana iz redova srpskog naroda najbolje dokazuje činjenica da vlasti NDH nisu naredile trajnu internaciju stanovništva Podgorača koje je prilikom napada partizana na to mjesto 20. kolovoza 1942. pokazalo određeni propartizanski sentiment i za koje se posumnjalo da imaju određenu poveznicu s partizanima. „Seljaci sela Podgorača prigodom napadaja pokazali su se vrlo pasivni jer nisu htjeli priteći u pomoć, a niti vlasti u Našicama izviestiti.

Kada su partizani zarobljene oružnike-domobrane skinuli i onako samo u donjem rublju pod presijom partizana nosili razne predmete kroz selo, pojedini seljaci su se izmjeivali i izrugivali iako je [tamo] sve hrvatski živalj. Uhićeno je do sada oko 35 osoba Hrvata i predato župskom redarstvu u Osieku, za koje se sumnja da su bili u vezi sa partizanima.“¹⁰⁷⁶ Nema

¹⁰⁷⁴ *Isto*, dok. 179, str. 375: Bojna relacija 4. gorskog zdruga za srpanj 1942.

¹⁰⁷⁵ *Isto*, dok. 177, str. 365-366: Odobrenje Ministarstva unutarnjih poslova NDH Zapovjedništvu 2. domobranskog zbora od 13.8.1942.

¹⁰⁷⁶ Vojni arhiv Srbije (dalje: VAS) (Beograd), Nezavisna Država Hrvatska (dalje: NDH), k. 52, f. 2, d. 6, Vrhovno oružničko zapovjedništvo, Dnevno izvješće za 30.8.1942.

dokaza o trajnoj internaciji ili likvidaciji uhapšenih mještana Podgorača. Slično ponašanje srpskog stanovništva na istom području bilo je kažnjavano neselektivnom internacijom cjelokupnog stanovništva naselja iz koga su poticali pojedini partizanski pomagači te pljačkom i/ili uništavanjem njihove imovine, pri čemu je internacija nerijetko imala smrtni ishod. Istog dana, 20. kolovoza, u Đakovu je uhapšena grupa od desetak osoba hrvatske nacionalnosti osumnjičena za suradnju s partizanskim pokretom. Većina uhapšenika puštena je nakon istrage, a nekolicina je osuđena na vremenske kazne. Vlasti NDH ni u ovom slučaju nisu reagirale kolektivnom i neselektivnom odmazdom.¹⁰⁷⁷

Prema tvrdnjama Svetozara Jovanovića, učitelja iz Velikog Nabrđa, lokalne ustaše, uključujući nekolicinu ustaša iz Velikog Nabrđa i nešto veći broj ustaša iz okolnih sela, te pojedini časnici iz „podoficirske škole“ u Nabrđu koja je krajem srpnja ili početkom kolovoza 1942. pod rukovodstvom izvjesnog „emigrantskog poručnika“ Ramića,¹⁰⁷⁸ smještena u selu, u danima koji neposredno prethode internaciji mještana izvršili su „fingirani partizanski napadaj na selo tj. počeli su sami puškarati u selu, govoreći nam da to čine partizani, te nas okrivljavali da i mi seljani učestvujemo u tim noćnim napadajima na selo“.¹⁰⁷⁹

Sljedeći angažman 4. gorskog zdruga predstavljao je početak učešća te postrojbe u masovnom nasilju nad srpskim stanovništvom sjeverno od Save. U bojnoj relaciji 2. domobranskog zbora za kolovoz 1942. o aktivnostima 4. gorskog zdruga od 10. do 14. kolovoza, navodi se sljedeće: „Preduzeto čišćenje Dilja i spoja Dilja sa Krndijom. Evakuacija sela: Migalovci, Dobrogošće, Čenkovo, Paučje, Borovik, V. Nabrđe, kao i pravoslavno stanovništvo s. Paka, jer svim sredstvima pomažu partizane, a većina su djelatni partizani. Ovo je završeno bez sukoba i otpora.“ Internaciju mještana navedenih sela sprovele su 2. bojna 4. gorske pješačke pukovnije i 3. bojna 4. gorskog zdruga koje su prethodnih dana krstarile po šumskom području Dilja, bez susreta s partizanima.¹⁰⁸⁰ Obe bojne bile su pod komandom stožera 4. gorskog zdruga. Osim te dve bojne, domobranski izvori navode i prisustvo 3. bojne 4. gorske pješačke pukovnije na navedenom području u istom navratu.¹⁰⁸¹

¹⁰⁷⁷ Stjepan, BRLOŠIĆ, Đakovština u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945, Đakovo, 1986., 109.

¹⁰⁷⁸ Najvjerojatnije je riječ o Stjepanu Ramiću (Cista Provo, Imotski, 1904), poručniku Poglavnikovog tjelesnog sdruga, prethodno ustaškom emigrantu u Italiji, kasnije postavljenom za zapovjednika 1. satnije 30. bojne Ustaške vojnice.

¹⁰⁷⁹ HR-HDA, 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (dalje: ZKRZ), k. 216, Zh 8032-8044, Zapisnik od 28.5.1945. sastavljen u kancelariji Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina: Izjava Svetozara Jovanovića iz Velikog Nabrđa.

¹⁰⁸⁰ VAS, NDH, k. 54, f. 1, d. 18/17, Ministarstvo Hrvatskog domobranstva, Glavni stožer, Predmet: Bojna relacija 2. domobranskog zbora za mjesec kolovoz 1942.

¹⁰⁸¹ HR-HDA, 487, Ministarstvo Oružanih snaga NDH, k. 4, Dnevna izvješća za kolovoz 1942, Prilog dnevnom izvješću br. 224, 12.8.1942.

Migalovci, Dobrogošće i Paka su sela u istočnom dijelu kotara Slavonska Požega, u blizini Čaglina, a Čenkovo, Paučje, Borovik i Veliko Nabrđe su sela u zapadnom dijelu kotara Đakovo. Migalovci i Paka su bila etnički mješovita sela u kojima je oko polovine mještana bilo srpske nacionalnosti. U ostalim navedenim selima živjelo je isključivo ili pretežno srpsko stanovništvo.¹⁰⁸² Internacija je obuhvatila sve srpske stanovnike navedenih sela koji su zatečeni u njihovim domovima i na imanjima, bez obzira na spol i uzrast. Citirani domobranski izvor navodi da je internacija sprovedena van borbe i bez oružanog ili bilo kakvog otpora lokalnog stanovništva, što demantira tvrdnju da su lokalni stanovnici većinom bili „djelatni partizani“ i dodatno kompromitira vojnu strukturu koja je počinila hapšenje i internaciju muških civila, žena, djece i staraca.¹⁰⁸³ Ustaško rukovodstvo je iskoristilo činjenicu da su stanovnici srpskih sela najvećim dijelom bili simpatizeri partizanskog pokreta i da su jednim dijelom pomagali partizanima, prije svega u hrani, ponekad vjerovatno i u smještaju, kako bi i u Slavoniji proširila područje koje je bilo ispražnjeno od srpskog stanovništva tako što je to stanovništvo otjerano u logore, a njegova imovina opljačkana ili uništena. „Čišćenje“ velikog područja brdske i prigorske Slavonije od srpskih stanovnika i pljačka njihove imovine nisu imali za cilj samo nanošenje štete partizanima i Srbima koji su bijegom u šumu izbjegli internaciju već je time ustaški režim pokušao sanirati katastrofalne učinke svoje ekonomske politike koji su pogađali hrvatsko stanovništvo, ali i vojsku.

Izvori omogućavaju rekonstrukciju kronologije hapšenja i interniranja stanovnika navedenih sela. Pripadnici 4. gorskog zdruha najprije su 11. kolovoza internirali srpske stanovnike Migalovaca, Dobrogošća i Pake. Internirani su skoro svi srpski stanovnici Migalovca i skoro svi stanovnici srpskog sela Dobrogošće te dio srpskih porodica iz Pake, „izim nekoliko srpskih porodica iz Pake za koje su se zauzeli domaći Hrvati“.¹⁰⁸⁴ Istog dana internirani su mještani Paučja i Velikog Nabrđa.¹⁰⁸⁵ Sljedećeg dana, u ranim jutarnjim satima, uslijedilo je hapšenje

¹⁰⁸² *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske, 1880-1991: po naseljima*, (pr. Jakov Gelo i dr.), I-V, Zagreb, 1998, str. II/980, II/982, II/997, IV/2467, IV/2500, IV/2514.

¹⁰⁸³ Prema podacima iz propartizanske literature, broj mještana iz pojedinih navedenih naselja koji su se priključili partizanima prije kolektivne internacije lokalnih stanovnika, bio je prilično skroman: Paučje (5), Čenkovo (6), Veliko Nabrđe (20). Pritom, svi oni su se priključili partizanima juna ili jula 1942. Neki od njih, poput šestorice mladića iz Velikog Nabrđa, priključili su se partizanima kako bi izbjegli mobilizaciju u Domobranstvo. n(BRLOŠIĆ, n.dj., 103.)

¹⁰⁸⁴ Arhiv Srbije (dalje: AS) (Beograd), G-2, Komesarijat za izbeglice i preseljenike (dalje: KIP), k. 19, 136/1942, Izjava Luke Vuksanovića iz Sapne, Beograd, 18.8.1942.

Luka Vuksanović se prilikom hapšenja i internacije njegovih suseljana našao u Slavonskoj Požegi čime je izbjegao hapšenje i tjeranje u logor. Tri dana nakon internacije mještana Sapne Vuksanović je uspio otputovati za Zemun i prebaciti se u Beograd gdje je istog dana po dolasku dao izjavu.

¹⁰⁸⁵ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 484, Zh 38447, Zapisnik od 24.1.1946. spisan kod Općinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Levanjskoj Varoši: Izjava Dragana Petrovića

i interniranje mještana Čenkova.¹⁰⁸⁶ Istog dana kad i Čenkovčani internirani su stanovnici Borovika.¹⁰⁸⁷ Pripadnici 4. gorskog zdruga 14. kolovoza nisu okončali internaciju srpskog stanovništva u naseljima između Dilja i Krndije s obzirom na to da su 15. kolovoza internirali stanovnike srpskog sela Sapna, smještenog u istočnom dijelu požeškog kotara.¹⁰⁸⁸

Partizani su „u svanuće“ 15. kolovoza osujetili namjeru pripadnika 7. satnije 2. bojne 4. gorskog zdruga da izvrše hapšenje mještana srpskog sela Stojčinovac, istočno od Čaglina. Domobrani su iznenađeni u zasjedi dok su prilazili Stojčinovcu. „Prihvaćena je borba prsa u prsa.“ Prema dokumentaciji 2. domobranskog zbora, 2. bojna je „prigodom čišćenja sela Stojčinovac... naišla je na otpor oko 250 partizana“. Poslije „žestoke borbe“ koja je trajala više sati, „pobunjenici su razbijeni“. Izvor navodi da su domobrani imali 23 poginula i 17 ranjenih.¹⁰⁸⁹ Drugi, nešto recentniji domobranski izvor koji govori o istom događaju, navodi da je „prilikom pothvata na Dilj pl. 2. bojna 4. gorske pukovnije naišla 15.8. u s. Stojčinovac na otpor partizana (navodno oko 250), a istodobno bila napadnuta od jedne skupine (navodno oko 200) izvan sela. Poslije pet satne žestoke borbe partizani su rastjerani i gonjeni od strane bojne pokušavaju se u manjim grupama izvući. Vlastiti gubici: 22 mrtva (od ovih dva zastavnika) i 15 ranjenih. Gubitci partizana: 47 mrtvih (ustanovljeno) među njima zapovjednik partizanske čete, a imali su mnogo veće gubitke, ali su ovi uz pomoć mještana odnešeni i prikriveni. Zaplijenjena je ciela pismohrana te čete. Selo Stojčinovac ispražnjeno je.“¹⁰⁹⁰ Gubici koje su partizani nanijeli domobranima u Stojčinovcu bili su najveći gubici domobrana pod komandom stožera 4. gorskog zdruga od osnivanja te vojne jedinice. Navod da je Stojčinovac „ispražnjen“ podrazumijeva internaciju dijela stanovnika Stojčinovca od strane pripadnika 2. bojne 4. gorske pješačke pukovnije. Ako ostavimo po strani očigledno uveličavanje partizanskih gubitaka

iz Paučja; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 336, Zh 22620-22625, Zapisnik od 4.8.1945. spisan u uredu Općinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Gašincima: Izjava Rade Kovača iz Velikog Nabrđa.

¹⁰⁸⁶ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 387, Zh 29216, Zapisnik od 10.3.1946. spisan kod Općinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Levanjskoj Varoši: Izjava Živka Miloševića iz Čenkova.

¹⁰⁸⁷ HR-HDA, 1549, ZIG, III-31, 409, Iskaz dočasnika i domobrana 8. domobranske radne bojne čije se obitelji nalaze u logorima, 20.8.1942.

¹⁰⁸⁸ AS, G-2, KIP, k. 19, 136/1942, Izjava Luke Vuksanovića iz Sapne, Beograd, 18.8.1942; HDA, 306, ZKRZ, k. 396, Zh 29748-29753, Zapisnik od 14.5.1946. sastavljen u uredu Kotarske komisije za ratne zločine u Slavonjskoj Požezi: Izjava Vase Jaćimovića iz Sapne.

¹⁰⁸⁹ VAS, NDH, k. 54, f. 1, d. 18/17-22, Ministarstvo Hrvatskog domobranstva, Glavni stožer, Predmet: Bojna relacija 2. domobranskog zbora za mjesec kolovoz 1942.

¹⁰⁹⁰ HR-HDA, 487, Ministarstvo Oružanih snaga NDH, k. 4, Dnevna izvješća za kolovoz 1942: Dnevno izvješće br. 228 po podatcima primljenim 16.8.1942. do 9 sati.

u drugom izvoru (partizanski izvor navodi da je u borbi s ustašama palo 11 partizana),¹⁰⁹¹ vrijedi se osvrnuti na navod da je do sukoba između partizana i domobrana došlo „prilikom čišćenja sela Stojčinovac“. To bi značilo da su domobrani napadnuti prilikom pokušaja interniranja mještana toga sela. Prepad partizana na domobrane 14. kolovoza samo je privremeno spriječio internaciju mještana Stojčinovca s obzirom na to da su pripadnici 4. gorskog zdruga 19. rujna 1942. izvršili internaciju dijela mještana.

Korišćeni arhivski izvori ne navode ukupan ili približan broj pohapšenih i interniranih stanovnika devet navedenih naselja u požeškom i đakovačkom kotaru, ali se realno može pretpostaviti da je njihov broj iznosio preko 2.600. Dokumentacija ZKRZ pruža poimenične podatke interniranih stanovnika samo za Veliko Nabrđe (661) i Sapnu (292), dok dokumentacija ZKRZ koja se odnosi na druga internirana naselja donosi poimenične podatke samo za smrtno stradale internirce, pri čemu je nerijetko riječ o nepotpunim podacima. Sjećanja mještana sela u zapadnoj Đakovštini, zabilježena nakon rata, koja je koristio publicista Stjepan Brlošić, sugeriraju da su u ustaške logore internirane 173 obitelji s 706 osoba iz Velikog Nabrđa, 140 obitelji s oko 650 osoba iz Paučja, 80 obitelji s 480 osoba iz Čenkova, 35 obitelji s 165 osoba iz Borovika te jedna obitelj s 12 članova iz Malog Nabrđa koji su najvjerojatnije internirani istog dana kada i stanovnici obližnjeg Velikog Nabrđa. Iz kolone interniraca na putu za Đakovo pobjegla su četvorica muškaraca iz Paučja i dvojica iz Čenkova. Oni su se ubrzo potom priključili partizanima.¹⁰⁹²

Kako je izgledalo hapšenje i interniranje lokalnih stanovnika govori zapis iz „Spomenice osnovne škole u Velikom Nabrđu“, zabilježen u prvim poslijeratnim godinama: „11. kolovoza 1942. u 5 sati ujutro proglašeno je seoskim bubnjem po selu da svi stanovnici imaju u roku od 30 minuta, sa svom svojom kućnom čeljadi te kolima i konjima, doći na zbornu mjesto pred školu i crkvu. Selo je već uveče toga dana bilo opsjednuto s vojskom, domobranima i ustašama. Uteći se nije moglo nikuda. Kad se sav narod sakupio pred školom, krenula je ta žalosna kolona opkoljena ustašama u Levanjsku Varoš. Tu je bilo zbornu mjesto gdje su dočterani mještani iz sela Paučja i Čenkova. Sada je kolona od 400 – 500 kola krenula u Đakovo gdje je uveče potrpana u 70 stočnih vagona: muškarci u jedne vagone, a žene i djeca u druge

¹⁰⁹¹ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, V/6, Beograd, 1954, dok. 63, str. 281; Izvještaj štaba 3. operativne zone od 30.8.1942; *Građa za historiju*, II, dok. 208, str. 431; Izvještaj štaba 3. operativne zone od 30.8.1942.

¹⁰⁹² BRLOŠIĆ, n.dj., 104-105.

Autor se poziva na sjećanja mještana Velikog Nabrđa, Paučja, Čenkova i Borovika, zabilježena u poslije rata i arhivirana u Državnom arhivu Osijek. Jedan dokument Velike župe Baranja potvrđuje da je iz Čenkova internirano 80 obitelji. Isti izvor navodi da je iz Velikog Nabrđa internirano 200 obitelji i da se do početka novembra 1942. „na svoja ognjišta“ vratilo 40 obitelji. (*Građa za historiju*, III, dok. 102., 267; Izvještaj Povjerenstva za obradu zemljišta Velike župe Baranja Ministarstvu narodnog gospodarstva NDH, 4.11.1942.)

vagone. Kola, konji i ostala važna roba bila je sva ostala na đakovačkom sajmištu, a sav narod odvezen u Jasenovac. U Jasenovac je stigla oko 11 sati do podne 12. kolovoza.¹⁰⁹³ Svetozar Jovanović, učitelj iz Velikog Nabrđa koji je preživio internaciju u logoru Jasenovac i koji je vjerojatni autor citiranog zapisa iz školske „Spomenice“, u izvaji iz 1945. navodi je transport stanovnika interniranih sela iz Đakova do Jasenovca putovao 18 sati, „bez hrane i bez vode“ u blombiranim vagonima. Bio je to tek početak njihovog stradanja. „Tako smo 12.8. stigli na stanicu Jasenovac, gdje su muškarci odmah odvojeni od svojih obitelji (ja sam bio sa mojom ženom, majkom i četvero djece). Mi muškarci upućeni smo odmah u pratnji ustaša u jasenovački logor, a isto tako grupa mlađih djevojaka iz mog sela koje su jedan dan prosjedile u Gradini, nakon toga vraćene [su] na stanicu Jasenovac i priključene [su] ostalim ženama koje su sve zajedno vraćene na stanicu Okučani, u blombiranim vagonima koji se tri dana nijesu otvarali.“¹⁰⁹⁴ Internirane žene i njihova djeca prebačeni su u logor Stara Gradiška. „U Staroj Gradiški rastaviše djecu od majki i poslaše ih u Zagreb, mlade žene i djevojke u Sisak, a iz toga mjesta na prisilni rad u Njemačku. Stare i nemoćne žene ostaviše u logoru Stara Gradiška te ih pomlatiše u selu Mlaki i Jablancu.“¹⁰⁹⁵ Osim starijih osoba iz interniranih sela u ustaškim logorima stradao je i veći broj muškaraca, žena i djece. „Kad je naša muška grupa od po prilici 1.200 muškaraca stigla u logor navalili su ustaše najpogrdnijim riječima na nas, psujući nas da smo partizani, kunući nam mater vlašku i prijeteći se da će nas sve poubijati. Morali smo sjesti po najvećoj žegi pored zloglasnog logora 3c i čekali našu sudbinu. Nitko se nije smio ni maknuti, tko bi od nas učinio i najmanju kretnju lupali bi nas kundacima. Tek kasno poslije podne izvršena je nad nama temeljita pljačka... Nakon toga su se morali javljati oni koji su bili stariji, slabiji i koji nisu bili sposobni za rad. Tako je odvojeno od nas oko 500 ljudi koji su odmah noću odvedeni, a mi ih nikada više vidjeli nismo. Kako smo poslije saznali svi su ti ljudi kratkim putem likvidirani.“¹⁰⁹⁶ Citirani opis predstavlja dio svjedočenja jednog od preživjelih interniraca u kome je opisan samo jedan, odnosno prvi dan boravka interniranih stanovnika zapadne Đakovštine u logoru Jasenovac. Svjedočenje Svetozara Jovanovića značajno je i zbog toga jer ukazuje na to da je nekoliko stotina starijih interniraca ubijeno prve večeri nakon prispijeća u logor, odnosno samo dva dana nakon hapšenja.

¹⁰⁹³ BRLOŠIĆ, n. dj., 105.

Autor citiranog teksta najvjerovatnije bio je Svetozar Jovanović, seoski učitelj, preživjeli zatočenik logora Jasenovac. Na taj zaključak upućuju pojedine podudarnosti u tekstu „Spomenice“ s Jovanovićevom izjavom pred ZKRZ iz 1945.

¹⁰⁹⁴ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 216, Zh 8032-8044, Zapisnik od 28.5.1945. sastavljen u kancelariji Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina: Izjava Svetozara Jovanovića iz Velikog Nabrđa.

¹⁰⁹⁵ BRLOŠIĆ, n. dj., 105.

¹⁰⁹⁶ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 216, Zh 8032-8044, Zapisnik od 28.5.1945. sastavljen u kancelariji Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina: Izjava Svetozara Jovanovića iz Velikog Nabrđa.

Prema podacima iz baze podataka JUSP Jasenovac, u logorima Jasenovac i Stara Gradiška smrtno je stradao sljedeći broj stanovnika naselja u kojima je 4. gorski zdrug sprovodio internacije od 10. do 15. kolovoza 1942: Migalovci (49), Dobrogošće (37), Paka (12), Sapna (65), Čenkovo (234), Paučje (350), Borovik (81), Veliko Nabrđe (306). Među stradale stanovnike Velikog Nabrđa uvršteno je desetak mještana Malog Nabrđa. U logorima Jasenovac i Stara Gradiška prema tim podacima ukupno je smrtno stradalo 1.134 stanovnika devet navedenih naselja.¹⁰⁹⁷ To nisu konačni podaci o smrtnom stradanju onih koji su pohapšeni u navedenim selima od strane domobrana s obzirom na to da je dio internirane djece umro u Sisku, Jastrebarskom i Zagrebu, te da je manji dio interniranih odraslih stanovnika smrtno stradao na prinudnom radu u Njemačkoj. Tu tezu potvrđuju podaci ZKRZ iz 1946. o broju stanovnika Sapne koji su smrtno stradali nakon internacije od 15. kolovoza 1942. U ustaškim logorima i prihvatilištima za djecu te nacističkim logorima ukupno su smrtno stradala 104 stanovnika Sapne,¹⁰⁹⁸ dok je u logorima Jasenovac i Stara Gradiška, kako je navedeno, smrtno stradalo 65 stanovnika istog sela.

Prilikom kolovoškog „pothvata“ 4. gorskog zdruza u zapadnoj Đakovštini nisu internirani stanovnici pretežno srpskih sela Podgorje Bračevačko i Ratkov Dol te etnički mješovitih sela Slobodna Vlast i Bučje Gorjansko u kojima su Srbi činili polovinu stanovništva. Na osnovu korišćenih izvora nije lako objasniti zbog čega srpski stanovnici ta tri sela nisu internirani iako je lokalno područje takođe bilo poprište partizanske akcije. Stanovnike Ratkovog Dola, najmanjeg srpskog sela u kotaru Đakovo, vjerovatno je spasila izolovanost naselja odnosno blizina gore Dilj. Podgorje Bračevačko je smješteno na mnogo pristupačnijem terenu, neposredno pokraj interniranog sela Borovik. Stanovnici Podgorja su krajem ljeta 1942. kolektivno preselili u šumu kako bi izbjegli internaciju i stradanje. Nije posve jasno kada se to dogodilo. Podaci iz literature sugeriraju da su mještani Podgorja pridošli u zbjeg pod zaštitom partizana u šumi Živčane na Krndiji 8. rujna 1942.¹⁰⁹⁹ Nije jasno je li to datum kada su mještani izbjegli iz sela ili se to dogodilo uoči ili u vrijeme internacije obližnjih sela Borovik i Paučje. U svakom slučaju, evakuacija mještana Podgorja pod zaštitu partizana na Krndiji pokazala se blagovre-

¹⁰⁹⁷ Jelka, SMREKA, Đorđe, MIHOVILOVIĆ, Poimenični popis žrtava koncentracionog logora Jasenovac 1941.–1945., Jasenovac, 2007, v.m.

U publikaciji *Od Podgorja do Paučja*, (ur. Dane Pavlica), Đakovo, 1986, navedeni su sljedeći poimenični podaci za stradale stanovnike naselja u zapadnom dijelu Đakovštine: Čenkovo (203), Paučje (246), Borovik (67), Veliko Nabrđe (342). U pitanju su nepotpuni podaci o stradalim stanovnicima tih sela u ustaškim logorima, pogotovo jer se navedeni podaci ne odnose samo na mještane stradale u ustaškim logorima.

¹⁰⁹⁸ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 396, Zh 29748-29753, Popis žrtava [sela Sapna], [1946.]

¹⁰⁹⁹ BRLOŠIĆ, n.dj., 104-105.

menom jer su pripadnici Slavenskog zdruha Domobranstva 10. rujna opkolili Podgorje i izvršili zauzimanje sela ne našavši u njemu nikoga.¹¹⁰⁰

Prema domobranskim izvorima, partizani su 8. rujna upali u Bučje Gorjansko, selo podjednako nastanjeno Srbima i Slovacima, smješteno nedaleko od Podgorja, „te su odveli sa sobom 11 pravoslavnih obitelji sa hranom, stokom i pokućstvom“.¹¹⁰¹ Navedeno kao da potvrđuje podatak iz literature o evakuaciji mještana Podgorja 8. rujna 1942., s obzirom na to da su Podgorje i Bučje susjedna sela.

Jedan dokument ustaške provenijencije ukazuje na komandnu odgovornost za interniranje srpskog stanovništva s područja Velike župe Livac–Zapolje, kome je pripadao i kotar Slavenska Požega: „Tim je izseljavanjem upravljao g. pukovnik Begić, zapovjednik 2. zbornog područja u Brodu na Savi... U zapadnom dijelu ratnog područja u Slavoniji izseljavanja provodi Više redarstveno povjereništvo tj. ustaški bojnik Viekoslav Luburić i njemački zapovjednik dopukovnik Hofmann.“¹¹⁰² Citirani dokument potvrđuje ključnu zapovjednu odgovornost pukovnika Zdenka Begića kada je riječ o internaciji srpskog stanovništva istočnog dijela požeškog kotara i zapadnog dijela đakovačkog kotara u istom razdoblju kada su pripadnici Ustaškog obranbenog zdruha i lokalna ustaška milicija izvršili masovne zločine na području Soboštine i okolnih sela u zapadnom dijelu požeškog kotara. Dokument potvrđuje ključnu ulogu Vjekoslava Luburića u tim događajima i potkrepljuje navode o njegovom prisustvu u zapadnom dijelu požeškog kotara u vrijeme sprovođenja masovnih likvidacija lokalnih stanovnika i izbjeglica s Kozare.

Pukovnik Zdenko Begić (Karlovac, 1898), prethodno podoficir vojske Austro-Ugarske i oficir Vojske Kraljevine Jugoslavije, bio je na mjestu zapovjednika 4. gorskog zdruha od svibnja 1942. do siječnja 1943. kada ga je zamijenio pukovnik Stjepan Grlić. Prethodno, početkom 1942., bio je zapovjednik 8. pješačke pukovnije Domobranstva. Nakon odlaska s mjesta zapovjednika 4. gorskog zdruha pukovnik Begić je dalju vojničku karijeru nastavio kao zapovjednik Središnje dočasničke škole OS NDH, a ožujka 1945. ponovo je angažiran u operativnim snagama kao zapovjednik 4. hrvatske divizije. Njegova sudbina nakon svibnja 1945. nije poznata.¹¹⁰³ Dokumentacija ZKRZ s početka 1946. sugerira da je pukovnik Begić bio prisutan prilikom in-

¹¹⁰⁰ VAS, NDH, k. 54, f. 1, d. 19/16, Ministarstvo Hrvatskog domobranstva, Glavni stožer, Predmet: Bojna relacija 2. domobranskog zbora za mjesec rujan 1942.

¹¹⁰¹ VAS, NDH, k. 54, f. 1, d. 19/15, Ministarstvo Hrvatskog domobranstva, Glavni stožer, Predmet: Bojna relacija 2. domobranskog zbora za mjesec rujan 1942.

¹¹⁰² HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 396, Zh 29748-29753, Izvještaj činovnika Mirka Katića izaslanika kod Župskog redarstva u Novoj Gradiški nadstojniku Ureda za kolonizaciju u Osijeku, 8.10.1942.

¹¹⁰³ Milan Pojić, „Begić, Zdenko”, *Tko je tko u NDH*, 140.

ternacije Srba iz Paučja i Čenkova, kolovoza 1942., i Breznice Đakovačke, rujna 1942.¹¹⁰⁴ Jedan stanovnik Sapne svjedočio je poslije rata da pukovnik Begić „lično nije prisustvovao“ prilikom internacije mještana Sapne „jer je imao sjedište u Čaglinu i tamo se nalazio“.¹¹⁰⁵

Dokumentacija ZKRZ sugerira da su internaciju mještana Sapne sproveli pripadnici 3. bojne 4. gorskog zdruga pod komandom izvjesnog potpukovnika Šnura.¹¹⁰⁶ Bojna relacija 2. domobranskog zbora potvrđuje učešće 3. bojne 4. gorskog zdruga u internaciji srpskog stanovništva na području Dilja u zajednici s 2. bojnom 4. gorske pješačke pukovnije.¹¹⁰⁷ Treća bojna 4. gorskog zdruga bila je pod komandom Ivana Šnura. Ivan Šnur (Zagreb, 1900), prethodno kadet vojske Austro-Ugarske i oficir Vojske Kraljevine Jugoslavije, u drugoj polovini 1942. osim što je bio zapovjednik 3. bojne, bio je i zamjenik zapovjednika 4. gorskog zdruga, pukovnika Begića.¹¹⁰⁸ Nije jasno da li je Šnur tada imao čin potpukovnika. Korišteni izvori ne ukazuju na to koje bojne 4. gorskog zdruga su učestvovala u internaciji mještana ostalih navedenih sela, niti koja je bila njihova komandna struktura. Potpukovnik Šnur nalazio se na mjestu pomoćnika zapovjednika 4. gorskog zdruga i nakon odlaska pukovnika Begića s mjesta zapovjednika zdruga.

Interniranje Srba iz naselja u kojima partizanski pokret nije bio razvijen ili gotovo nepostojeći, zbog činjenice da je riječ o selima koja nisu bila udaljena od najbližih uporišta Oružanih snaga NDH i njemačke pomoćne policije, naročito interniranje Srba iz naselja u kojima su oni predstavljali manjinsko stanovništvo koje nije bilo uključeno u partizanski pokret, poput Srba u Paki, ukazuje na namjeru interniranja što većeg broja pripadnika srpske zajednice na području između Dilja i Krndije. Važno je napomenuti da su stanovnici većine navedenih naselja tijekom prethodnih godinu dana formalno prihvatili rimokatoličku vjeru prilikom kampanje masovnog pokatoličavanja srpskog pravoslavnog stanovništva u Slavoniji i sjeve-

¹¹⁰⁴ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 484, Zh 38447, Zapisnik od 24.1.1946. spisan kod Općinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Levanjskoj Varoši: Izjava Dragana Petrovića iz Paučja; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 387, Zh 29216, Zapisnik od 10.3.1946. spisan kod Općinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Levanjskoj Varoši: Izjava Živka Miloševića iz Čenkova; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 484, Zh 38447, Zapisnik od 24.1.1946. spisan kod Općinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Levanjskoj Varoši: Izjava Save Mijatovića iz Breznice Đakovačke.

¹¹⁰⁵ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 396, Zh 29748-29753, Zapisnik od 14.5.1946. sastavljen u uredu Kotarske komisije za ratne zločine u Slavonskoj Požegi: Izjava Vase Jaćimovića iz Sapne.

¹¹⁰⁶ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 396, Zh 29748-29753, Izvještaj Mjesnog Narodnog odbora Čaglin, 27.10.1945.

¹¹⁰⁷ VAS, NDH, k. 54, f. 1, d. 18/17, Ministarstvo Hrvatskog domobranstva, Glavni stožer, Predmet: Bojna relacija 2. domobranskog zbora za mjesec kolovoz 1942.

¹¹⁰⁸ Milan Pojić, „Šnur, Ivan“, *Tko je tko u NDH*, 385

rozapadnoj Hrvatskoj.¹¹⁰⁹ Ta činjenica ukazuje na spremnost većine lokalnih Srba da iskažu lojalnost novoj državi kako bi očuvali elementarnu sigurnost. Štaviše, dio mladića iz pojedinih interniranih naselja boravio je u redovima Domobranstva u vrijeme kada su pripadnici Domobranstva internirali njihove ukućane, rođake i susjede.

Sačuvano je nekoliko kolektivnih molbi za puštanje iz ustaških logora koje su nekoliko nedjelja nakon internacije njihovih rođaka uputili srpski mladići iz pojedinih navedenih sela, prethodno unovačeni u Domobranstvo. Riječ je o pripadnicima domobranskih radnih bojni sastavljenih mahom od srpskih mladića iz Slavonije, Banije, Srema i sjeverne Bosne. Tako su petorica mladića iz Velikog Nabrđa, pripadnika 2. domobranske radne bojne smještene u Slavanskom Brodu, nepoznatog datuma u ljeto 1942. uputili molbu za puštanje 43 najbliža rođaka iz logora Jasenovac i Stara Gradiška. Na osnovu bilješki nepoznatog časnika Ustaške nadzorne službe u spisku osoba za koje se traži puštanje iz logora, moguće je zaključiti da se 11 osoba iz spiska nakon 14. septembra 1942. još uvijek nalazilo u logorima te da je jedan muškarac pušten iz logora.¹¹¹⁰ Ne postoje dokazi da je neko od tih 11 osoba pušten iz logora. Za ostale iz spiska, za koje ustaški izvor navodi da se više ne nalaze u Jasenovcu i Staroj Gradiški, nije izvjesno što se s njima dogodilo s obzirom da u dokumentu ne postoje podaci o njihovoj sudbini. Riječ je o punoljetnim osobama mlađe dobi i o djeci. Realno se može pretpostaviti da su radno sposobni među njima internirani u njemačke logore, a da su djeca najvećim dijelom sprovedena u Sisak, Jastrebarsko ili Zagreb. Trojica mladića iz Borovika, pripadnika 8. domobranske radne bojne smještene u Hrvatskoj Dubici, 20. kolovoza 1942. uputili su molbu za puštanje 25 najbližih rođaka iz logora Jasenovac i Stara Gradiška.¹¹¹¹ Poslijeratni spiskovi

¹¹⁰⁹ Pokatoličavanje stanovnika Paučja i Čenkova obavljeno je 19.10.1941., dok je pokatoličavanje stanovnika Velikog Nabrđa obavljeno 19.11.1941. godine. Mještani Borovika prešli su na katoličku vjeru tek nekoliko mjeseci prije internacije, odnosno 8.4.1942. godine. Pravoslavni mještani Breznice Đakovačke i Bučja Gorjanskog, koji su internirani u drugoj polovini rujna 1942., pokatoličeni su 19.10.1941. odnosno 25.10.1941. (Državni arhiv Osijek (Osijek), 47, Velika župa Baranja, k. 1, Biskupski ordinarijat Đakovo Velikoj župi Baranja, 18.5.1942, Predmet: Podatci za promičbenu djelatnost.) Stanovnici Duboke i Gradišta koji su internirani u drugoj polovini septembra 1942, podnijeli su krajem oktobra 1941. zahtjev za prelazak u rimokatoličku vjeru. (HR-HDA, 223, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH, k. 34, I-A 2730/41, Kotarska oblast u Požezi, 28.10.1941., Predmet: Žitelji sela Gradište i Duboka, vjerski prielaz.) Stanovnici Sapne bili su prisiljeni preći na rimokatoličku vjeru nepoznatog datuma krajem 1941. ili početkom 1942. Mještani Sapne koji je 1942. svjedočio o tom događaju naveo je da su na rimokatoličku vjeru prešli i stanovnici drugih srpskih naselja u požeškom kotaru. (AS, G-2, KIP, k. 19, 136/1942, Izjava Luke Vuksanovića iz Sapne, Beograd, 18.8.1942.)

¹¹¹⁰ HR-HDA, 1549, ZIG, III-31, 351, Iskaz domobrana [2.] radne bojne čiji članovi obitelji se nalaze u sabirnim logorima Jasenovac i Stara Gradiška, [1942.]

¹¹¹¹ HR-HDA, 1549, ZIG, III-31, 409, Iskaz dočasnika i domobrana 8. domobranske radne bojne čije se obitelji nalaze u logorima, 20.8.1942.

stradalih mještana Borovika ukazuju na to da je u logorima Jasenovac i Stara Gradiška nestalo 11 rođaka trojice domobrana čija imena su navedena u spisku priloženom uz molbu. Većina preživjelih bila su djeca.¹¹¹²

U prvoj polovini rujna 1942. pripadnici 4. gorskog zdruga učestvovali su u antipartizanskim potjernim aktivnostima na Fruškoj gori i internaciji stanovništva iz naselja u jugozapadnom Srijemu, tj. južnom dijelu kotara Šid. Prema domobranskim izvorima, snage 4. gorskog zdruga su od 1. do 5. rujna učestvovali u „naknadnom čišćenju Fruške gore“, nakon što je 30. kolovoza okončana antipartizanska Operacija „Fruška gora“, „s ciljem da se ista počisti od pojedinaca i manjih banda koje su eventualno mogli zaostati i prikriti se u njezinom pošumnjenom dielu“. U tom „pothvatu“ snage 4. gorskog zdruga uhvatile su „123 sumnjive osobe“ i ubile navodno 25 partizana. Pomen „sumnjivih osoba“ najvjerojatnije se odnosio na srpske civile u selima u podnožju Fruške gore. Potom, od 7. do 10. septembra, snage 4. gorskog zdruga učestvovali su u „pothvatu u jugozapadnom dielu Sriema koji je izveden bez sukoba s protivnikom“. „Ustanovljeno je da u tom prostoru ne postoji stalna odmetnička organizacija već pojedine bande prelaze iz Bosne, vrše pljačke u suradnji i [uz] sudjelovanje Srba i cigana sela Grk, Jamena, Morović i Adaševci. Iz tih sela evakuirano je 748 muškaraca i 62 žena – pomagači odmetnika.“¹¹¹³ Masovno hapšenje i internacija stanovnika Grka dogodili su se 7 – 8. rujna. U hapšenju Grčana domobranima su pomagali ustaše s područja kotara Šid i lokalne ustaške vlasti iz tabora u Grku. „Naređeno je da svako ponese hrane za dva dana i da neizostavno pozivu se odazove jer koga se bude kasnije našlo kod kuće ili u polju, da će biti na licu mesta streljan.“ U središtu sela potom je izvršena selekcija privedenih mještana. Toga dana i sutradan internirano je 230 muškaraca starosti između 17 i 40 godina. Pohašeni mještani prebačeni su u Srijemsku Mitrovicu gdje su odvojena sedmorica uhapšenika hrvatske i slovačke nacionalnosti koji su pušteni kućama. Dio preostalih Grčana, koji su bili srpske nacionalnosti, likvidiran je u Sremskoj Mitrovici, a dio je interniran u logor Jasenovac.¹¹¹⁴ Nije u potpunosti jasno koliko Grčana je internirano u Jasenovac. Sigurno je da se niko od srpskih muškaraca koji su u tom navratu internirani u Jasenovac nije vratio kući. U bazi podataka JUSP Jasenovac navode se poimenični podaci za 41 stanovnika Grka, odraslog muškarca srpske nacionalnosti, smrtno stradalog u Jasenovcu.¹¹¹⁵

¹¹¹² SMREKA, MIHOVILOVIĆ, *Poimenični popis žrtava koncentracionog logora Jasenovac 1941.–1945.*, v.m.; *Od Podgorja do Paučja*, (ur. Dane Pavlica), 35.

¹¹¹³ VAS, NDH, k. 54, f. 1, d. 19/23-24, Ministarstvo Hrvatskog domobranstva, Glavni stožer, Predmet: Bojna relacija 2. domobranskog zbora za mjesec rujan 1942.

¹¹¹⁴ Arhiv Vojvodine (dalje: AV) (Novi Sad), 183, Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini (dalje: KRZ), inv. br. 14538, Zapisnik sastavljen kod ekspoziture Anketne komisije u Šidu dana 5.9.1945.: Izjava Predraga Grkovića iz Grka.

¹¹¹⁵ SMREKA, MIHOVILOVIĆ, *Poimenični popis žrtava koncentracionog logora Jasenovac 1941.–1945.*, v.m.

Ukoliko je riječ o približnim podacima, za oko 180 Grčana uhapšenih 8. rujna 1942. moguće je pretpostaviti da su streljani u Srijemskoj Mitrovici. U njihovoj likvidaciji nisu učestvovali pripadnici 4. gorskog zdruga. Nekoliko dana nakon hapšenja i internacije 230 Grčana, pripadnici nepoznate formacije, najvjerojatnije ustaše, uhapsili su oko „stotinu duša“ romske nacionalnosti u selu. Riječ je o „preostaloj deci i čeljadi Cigana“, odnosno seoskih muškaraca romske nacionalnosti koji su već internirani u logor Jasenovac tijekom prethodnih mjeseci, najvjerojatnije lipnja 1942. Od oko stotinjak romskih mještana Grka interniranih rujna 1942. nakon rata u selo su se vratile samo četiri žene. Za ostale se tvrdi da su pobijeni u logoru Jasenovac.¹¹¹⁶ Pripadnici 4. gorskog zdruga 8. septembra izvršili su masovno hapšenje u Jameni, pretežno srpskom selu na obali Save. Toga dana uhapšeno je 230 srpskih muškaraca koji su sutradan internirani u logor Jasenovac. U internaciji su pored domobrana 4. gorskog zdruga učestvovali i ustaše s područja logora Šid i tabora Jamena. Mještani su upamtili da je domobranima zapovijedao izvjesni kapetan Aleksandar Đerđa. Osam dana nakon toga ustaše su internirali još 55 mještana, uglavnom muškaraca. U njihovoj internaciji nisu učestvovali pripadnici 4. gorskog zdruga ili neke druge domobranske jedinice, već ustaše. Prema tvrdnjama interniranog Jamenčana Obrada Jovkovića, u Jasenovac su internirana 274 srpska muškarca iz sela. Prema podacima iz literature, od 285 uhapšenih i odvedenih mještana, kućama se vratilo 18 žena i 17 muškaraca.¹¹¹⁷ U Adaševcima je 9. septembra uhapšeno oko 130 srpskih stanovnika, uglavnom muškaraca. „Nakon hapšenja svi smo natovareni na kamione i autobuse i otpremljeni u Šid, a dan poslije u Sremsku Mitrovicu, a odatle nakon dva dana u Jasenovac.“¹¹¹⁸ Iz

¹¹¹⁶ AV, 183, KRZ, inv. br. 14538, Zapisnik sastavljen kod ekspoziture Anketne komisije u Šidu dana 5.9.1945.: Izjava Predraga Grkovića iz Grka.

Publicista Dušan Lazić u njegovoj korisnoj knjizi o zločinima nad stanovništvom Srijema u ljeto 1942. donosi kontradiktorne i neprecizne podatke o rujanskoj internaciji mještana Grka, naročito kada je riječ o kronologiji hapšenja seoskih Roma. Uporediti: Dušan, LAZIĆ, *Sremsko krvavo leto 1942*, Sremska Mitrovica, 1982., 304–309.

¹¹¹⁷ HR-HDA, 1491., Odjeljenje za zaštitu naroda., 2.32, Izjava Obrada Jovkovića iz Jamene, [Banija], 28.3.1945.; Siniša, MIHAJLOVIĆ, Dušan, SOLAKOVIĆ, Sima, TOMOVIĆ, *Jamena: monografija*, Šid, 1979., 77-92.

Obrad Jovković je interniran u logor Jasenovac septembra 1942. Pobjegao je na slobodu s prinudnog rada u okolini Sunje 17.3.1945. Izjavu o boravku u logoru Jasenovac dao je partizanskim organima desetak dana nakon bijega, na području Banije pod partizanskom kontrolom.

¹¹¹⁸ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 89, GUZ 2338/46, Zapisnik od 13.5.1945. sastavljen kod Gradske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Sisku: Izjava Vlade Jelesina iz Adaševaca.

U knjizi Dušana Lazića navodeni su poimenični podaci za 30 muškaraca koji su 9.9.1942. uhapšeni u Adaševcima. Autor nije napomenuo da je riječ o nepotpunim poimeničnim podacima, niti je naveo numerički podatak o realnom broju uhapšenih, što ostavlja mogućnost za nepotpuno sagledavanje tog povijesnog događaja. (LAZIĆ, n.dj., 309-310.)

navedenog je vidljivo da su snage 4. gorskog zdruga bile angažirane u sprovođenju masovnog terora nad Srbima u Srijemu u okviru „Akcije Viktora Tomića“. Isto tako, očigledno je da je internacija srpskih civila s područja kotara Šid sprovedena van borbenih djelovanja i da na tom području u vrijeme sprovođenja internacije nije bilo partizanskih snaga. Imenovanje 810 interniranih osoba „partizanskim pomagačima“ ne čini se prihvatljivim. Očigledno je da je internacija u navedenim selima u šidskom kotaru sprovedena kako bi se lokalno srpsko stanovništvo zastrašilo terorom i odgovorilo od suradnje s partizanima.

Nakon „pothvata“ u Srijemu, snage 4. gorskog zdruga prebačene su u srednju Slavoniju, na isto područje na kome su prethodnog mjeseca učestvovala u interniranju srpskog stanovništva. U bojnoj relaciji 4. gorskog zdruga za rujan 1942. navodi se da su snage zdruga od 16. do 26. rujna učestvovala u „pothvatu na prostoru: Našice – Čaglin – Paka – Levanjska Varoš – Nabrđe – Razbojište. Odpor su partizani dali jedino 25.9. kod Lončarskog visa, ali je i taj odpor slomljen topničkom vatrom... Gubitci: 1 ranjen. Gubitci partizana: 7 mrtvih i 1 zarobljen. Osim toga evakuirano je 324 osobe koje su surađivale sa partizanima.“¹¹¹⁹ Podaci 2. domobranskog zbora potvrđuju informaciju o sukobu snaga 4. gorskog zdruga s partizanima kod Lončarskog visa. „Partizanske postave razorene su topničkom vatrom. Sela Gradište, Duboka i Jurkovac ispražnjena su. Neprijatelj je imao gubitke, ali broj nije ustanovljen.“¹¹²⁰ Lončarski vis (kota 491) jedan je od vrhova planine Krndije smješten nedaleko od planinskog prevoja koji povezuje Našice s Požeškom kotlinom. Sela Gradište, Duboka i Jurkovac najbliža su srpska sela u podnožju istočnog dijela Krndije čije stanovništvo dotad nije bilo internirano. Formulacija „ispražnjena su“ znači hapšenje i deportaciju u logore mještana navedenih sela. Iz navedenog se može zaključiti da su pripadnici 4. gorskog zdruga od 16. do 26. septembra 1942. uhapsili i internirali 324 stanovnika iz naselja u trokutu Našice – Čaglin – Levanjska Varoš.

Indikativno je da se srpsko stanovništvo iz Gradišta, Duboke i Jurkovca nije povuklo u šume kako bi izbjeglo hvatanje i internaciju, makar ne pretežno ili u potpunosti, kao što su to u drugoj polovini rujna učinili Srbi iz Granica i Gornje Motičine kod Našica te prethodno Srbi iz Podgorja, sela smještenog na istočnim padinama Krndije. Kao što je indikativno da u istom razdoblju nisu vršene internacije srpskog stanovništva u selima na sjevernim obroncima Krndije, u kotaru Našice, iako su partizani u istom razdoblju bili vrlo aktivni upravo na tom području (neuporedivo aktivniji nego na području južno od bila Krndije, u istočnom dijelu požeškog kotara i zapadnom dijelu đakovačkog kotara, koje je bilo obuhvaćeno internacijom). Čini se da je iza internacije Srba u selima na navedenom području stajala politička odluka, a ne

¹¹¹⁹ VAS, NDH, k. 54, f. 1, d. 19/24, Ministarstvo Hrvatskog domobranstva, Glavni stožer, Predmet: Bojna relacija 2. domobranskog zbora za mjesec rujan 1942.

¹¹²⁰ HR-HDA, 487, Ministarstvo Oružanih snaga NDH, k. 4, Dnevna izvješća za rujan 1942: Dnevno izvješće br. 270 po podacima primljenim 27.9.1942. do 9 sati.

vojna procjena. To potvrđuje informacija Ministarstva Oružanih snaga NDH od 21. septembra: „Prema izvješću 2. domobranskog zbora nastavlja se podhvat na istočnoj Krndiji, gdje će se obkoliti i podpuno izprazniti neka sela, a to na zahtjev ravnateljstva župskog redarstva.“¹¹²¹ Izvor ne navodi o kom ravnateljstvu je riječ, ali se može pretpostaviti da je riječ o ravnateljstvu Župskog redarstva Velike župe Livac–Zapolje s obzirom na to da se većina naselja obuhvaćenih internacijom u tom navratu nalazila na području Velike župe Livac–Zapolje.

Ključnu inicijativu policijskih struktura NDH u internaciji srpskog stanovništva na području između Dilja i Krndije kao da potvrđuje činjenica da mještani Gradišta i Duboke nisu bili internirani 7. rujna kada su ta dva sela bila zaposjednuta od strane antipartizanskih snaga: „Njemačka vojska u zajednici sa domobranstvom vršila je akcije čišćenja u s. Gradište i Duboka (4–6 km od Čaglina), gdje su pronađeni samo starci žene i djeca. Ostali su se priključili partizanima.“¹¹²² Upad u selo izvršile su snage Slavonskog zdruga Domobranstva i nepoznate njemačke snage, vjerovatno jedinica Vojnice Njemačke narode skupine (Einsatzstaffel der Deutschen Mannschaft, ES) iz obližnjeg Čaglina. Iako je vlastima bilo poznato da su vojno sposobni stanovnici Duboke i Gradišta napustili njihova mjesta i da prilikom ponovnog upada vojske u ta sela u njima neće zateći odrasle muškarce, osim staraca, odlučeno je da se interniraju svi mještani ta dva mjesta koji budu zatečeni u njihovim kućama. U spiskovima stradalih mještana Gradišta i Duboke koji su izgubili život u logorima Jasenovac i Stara Gradišta navode se gotovo isključivo starije osobe, žene i djeca.¹¹²³

Dokumentacija ZKRZ omogućava djelomičnu rekonstrukciju događaja vezanih za internaciju srpskog stanovništva na području Krndije u drugoj polovini rujna 1942. Prema podacima ZKRZ iz 1946, pripadnici 4. gorskog zdruga u jutarnjim satima 19. rujna 1942. upali su u Breznicu Đakovačku „i tom prilikom digli i protjerali u logor pravoslavno žiteljstvo koje su našli kod kuće“. Prema istom izvoru u ustaškim logorima stradala su 23 stanovnika Breznice internirana u navedenom navratu.¹¹²⁴ Moguće je pretpostaviti da to nije ukupan broj interniranih mještana. Breznica Đakovačka je bila etnički mješovito selo u kome je početkom Drugog svjetskog rata nešto više od trećine stanovnika bilo srpske nacionalnosti.¹¹²⁵ Dio srpskih sta-

¹¹²¹ HR-HDA, 487, Ministarstvo Oružanih snaga NDH, k. 4, Dnevna izvješća za rujna 1942, Strogo tajno: Prilog dnevnom izvješću br. 264, 21.9.1942.

¹¹²² VAS, NDH, k. 54, f. 1, d. 19/15, Ministarstvo Hrvatskog domobranstva, Glavni stožer, Predmet: Bojna relacija 2. domobranskog zbora za mjesec rujna 1942.

¹¹²³ SMREKA, MIHOVILOVIĆ, Poimenični popis žrtava koncentracionog logora Jasenovac 1941.–1945., v.m.

¹¹²⁴ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 484, Zh 38447, Zapisnik od 24.1.1946. spisan kod Općinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Levanjskoj Varoši: Izjava Save Mijatovića iz Breznice Đakovačke.

¹¹²⁵ *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske, 1880–1991: po naseljima*, (pr. Jakov Gelo i dr.),

novnika Breznice, odnosno osam obitelji s 36 članova, prebjegao je u šume Krndije pod zaštitu partizana nekoliko dana uoči upada domobranskih snaga u selo.¹¹²⁶

Nema sumnje da bi i oni bili pohvatani i internirani da su ostali u selu. Prema dokumentaciji ZKRZ, pripadnici Domobranstva i ES 25. septembra 1942. internirali više desetina stanovnika pretežno srpskog sela Jurkovca kod Čaglina. Među njima je bilo nekoliko osoba hrvatske i mađarske nacionalnosti, što je dotad jedinstven slučaj internacije nesrpskog stanovništva s tog područja. Izvor navodi identitete 56 interniranih osoba koje su smrtno stradale u ustaškim logorima. Dokumentacija ZKRZ navodi da su pripadnici ES koji su učestvovali u internaciji Jurkovčana bili stacionirani u Čaglinu, Darkovcu i Ljeskovici.¹¹²⁷ Jedan izvještaj Župske redarstvene oblasti u Novoj Gradiški, pod čiju ingerenciju je spadao i požeški kotar (ne i đakovački), potvrđuje da se internacija mještana Jurkovca dogodila 25. rujna 1942. godine. Prema tom izvoru, internacija mještana Duboke dogodila se istog datuma. Izvještaj navodi precizne datume internacije i mještana Stojčinovca i Sibokovca, naselja čija internacija se ne navodi u bojnoj relaciji 2. domobranskog zbora. Prema podacima Župske redarstvene oblasti u Novoj Gradiški, mještani Stojčinovca internirani su 19. rujna, a mještani Sibokovca 23. rujna.¹¹²⁸

Prema poimeničnim podacima JUSP Jasenovac, u logorima Jasenovac i Stara Gradiška smrtno je stradao 41 stanovnik Gradišta, 56 stanovnika Duboke, 62 stanovnika Stojčinovca, 21 stanovnik Sibokovca, 48 stanovnika Jurkovca i 10 stanovnika Breznice Đakovačke.¹¹²⁹ Podaci za posljednja dva naselja su nepotpuni jer je u logorima Jasenovac i Stara Gradiška prema poimeničnim podacima ZKRZ stradalo 56 stanovnika Jurkovca i 23 stanovnika Breznice. Naredna istraživanja će pokazati jesu li možda nepotpuni i podaci JUSP Jasenovac o smrtnom stradanju ostala četiri naselja. Prema podacima ZKRZ iz 1945. internaciju mještana Sibokovca i Duboke izvršili su pripadnici 3. bojne 4. gorskog zdruga.¹¹³⁰ Prema podacima Velike župe

I-V, Zagreb, 1998, str. II/981. Prema popisu iz 1910. u Breznici Đakovačkoj je živjelo 39% Srba, 25% Čeha, 22% Hrvata, 9% Mađara, 4,5% Nijemaca. Nisu poznati podaci o etničkoj strukturi u selu u međuratnom razdoblju, ali je moguće pretpostaviti da se postotak Srba nešto smanjio dok je postotak Hrvata narastao.

¹¹²⁶ BRLOŠIĆ, n.dj., 111.

¹¹²⁷ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 551, Zh 44539-44547, Podaci o zločinima okupatora i njihovih pomagača, Zločinac: 4. lovačka pukovnija sa posadom u Čaglinu, [1945.]

¹¹²⁸ *Grada za historiju*, III, dok. 57., 125: Izvještaj Župske redarstvene oblasti u Novoj Gradiški Ravnateljstvu za javni red i sigurnost, 1.10.1942.

¹¹²⁹ SMREKA, MIHOVILOVIĆ, Poimenični popis žrtava koncentracionog logora Jasenovac 1941.-1945., v.m.

¹¹³⁰ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 396, Zh 29748-29753, Izvještaj Mjesnog Narodnog odbora Čaglin, 27.10.1945.

Jedan izvor NDH provenijencije potvrđuje internaciju mještana Sibokovca u ljeto 1942. od strane pripadnika Domobranstva pod komandom pukovnika Zvonka Begića: HR-HDA, 306, ZKRZ, k.

Baranja krajem ljeta ili početkom jeseni 1942. internirane su tri porodice iz Bučja Gorjanskog.¹¹³¹ Prema poslijeratnim izvorima iz Bučja su u jednoj od dvije kampanje masovne internacije u đakovačkom kotaru, nepoznatog datuma, internirane tri porodice s 15 članova.¹¹³² Očigledno je riječ o preostalim mještanima srpske nacionalnosti koji 8. rujna 1942. nisu izbjegli na partizansku teritoriju na Krndiji. Petnaest mještana Bučja po svemu sudeći internirani su u razdoblju od 16. do 26. rujna od strane pripadnika 4. gorskog zdruga.

Pripadnici 4. gorskog zdruga 29. rujna 1942. ponovo su stavljeni pod komandu stožera 1. gorske divizije,¹¹³³ i zajedno sa snagama 1. gorskog zdruga od 30. rujna do 4. listopada učestvovali su u Operaciji „Bilogora“ koja je za cilj imala uništavanje partizanskih snaga na području kotara Grubišno Polje, istočnog dijela kotara Bjelovar i južnog dijela kotara Virovitica. Budući da su partizanske snage 29 – 30. listopada najvećim dijelom napustile rečeno područje, snage 1. gorske divizije su tijekom i neposredno nakon Operacije „Bilogora“ umnogome bile upotrebljivane za hvatanje i internaciju srpskog stanovništva u selima u istočnoj Bilogori.

Snage 1. gorskog zdruga su početkom listopada 1942. učestvovala u streljanju srpskih civila u pojedinim naseljima obuhvaćenim operacijom dok za snage 4. gorskog zdruga postoji indicija da su možda (su)učestvovala u ubijanju mještana jednog bilogorskog naselja. Naime, domobrani 4. gorskog zdruga 2. listopada 1942., zajedno s pripadnicima nepoznate ustaške jedinice, učestvovali su u hvatanju stanovnika srpskog sela Jasenaš, južno od Virovitice. Dio mještana uhvaćen je u šumi Kipska, gdje su pobijeni. Prema poslijeratnim poimeničnim podacima toga dana u šumi Kipska ubijene su 42 osobe (20 muškaraca, devet žena i 13 djece).¹¹³⁴

396, Zh 29748-29753, Izvještaj činovnika Mirka Katića izaslanika kod Župskog redarstva u Novoj Gradiški nadstojniku Ureda za kolonizaciju u Osijeku, 8.10.1942.

¹¹³¹ *Građa za historiju*, III, dok. 102., 268: Izvještaj Povjerenstva za obradu zemljišta Velike župe Baranja Ministarstvu narodnog gospodarstva NDH, 4.11.1942.

¹¹³² BRLOŠIĆ, n.dj., 105.

¹¹³³ VAS, NDH, k. 54, f. 1, d. 19/15, Ministarstvo Hrvatskog domobranstva, Glavni stožer, Predmet: Bojna relacija 2. domobranskog zbora za mjesec rujna 1942.

¹¹³⁴ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 495, Zh 39326-39328, Zapisnik rađen 25.8.1945. kod Općinske komisije za utvrđivanje ratnih zločina Suhopolje: Izjava Milana Glumbića iz Jasenaša.

Žrtve: Đuro Marković (48), Dane Cvikić (37), supruga Bosiljka Cvikić (27), sin Ljubomir D. Cvikić (10), sin Stevo D. Cvikić (8), Stevo R. Cvikić (34), Savka Popić (51), unuka Milena Popić (1), Boja Mrmoš (29), kći Ana Lj. Mrmoš (5), kći Jovanka Lj. Mrmoš (3), Nevenka Čakmak (13), Milka Dobrović (36), kći Ljuba Dobrović (18), Jaćim Glumbić (70), Ljuba Dobrović (25), sin Đorđe (5), sin Dušan (2), Aleksa Mamula (43), Ljuban Milašinović (17), brat Pavao Milašinović (15), Spasoja Uskoković (33), Branko Marković (31), Aleksa Poznić (40), Brlinović Vaso (48), Ljuban N. Jagodić (35), Ljuban D. Jagodić (31), Pane Stančić (79), Marko Mrmoš (56), Slavko Jagodić (18), Simo Gibanica (38), Milka Gibanica (55), Milan Rajić (40), Mitar Jagodić (30), Spasoja Poznić (30), Simo Solar (56), Dragana Trninić (28), sin Milan Trninić (8), kći Milka Trninić (5), Nevenka Bosanac (30), Kosta K. Bosanac (9), Milorad K. Bosanac (6). Nevenka Bosanac i njeni sinovi Kosta i Milorad

Korišćeni izvori ne pružaju dovoljno informacija o počiniocima zločina: nije jasno da li su u ubijanju mještana Jasenaša učestvovali isključivo pripadnici nepoznate ustaške jedinice ili su u zločinu pored ustaša participirali i pripadnici 4. gorskog zdruga. Ono što ne izaziva sumnju jeste učešće domobrana 4. gorskog zdruga u hvatanju mještana koji su potom pobijeni.¹¹³⁵ Osim toga, moguće je ustanoviti da se štab 4. gorskog zdruga tog i narednih dana nalazio u obližnjem Đulovcu te da je zapovjednik Begić tih dana boravio u istom mjestu.¹¹³⁶ Stana Čubrić, tada 32-godišnja mještanka Jasenaša, jedina je osoba koja je preživjela streljanje u šumi Kipska. Ona je u poslijeratnom svjedočenju navela da su streljanje izvršili ustaše.¹¹³⁷ Dvojica mještana Jasenaša, koji su 10. oktobra uhvaćeni i internirani u Bjelovar, a potom u logor Sisak odakle su internirani na prinudni rad u Njemačku, naveli su u izjavama iz 1946. da su u Bjelovaru prepoznali ustaškog funkcionera Stjepana Vusića koji je, prema njihovim tvrdnjama, 2. oktobra „komandovao u šumi Kipskoj“, što je direktna aluzija na masovni zločin nad mještanima Jasenaša koja ukazuje na Vusićevo zapovjednu odgovornost. Međutim, ta dva svjedoka nisu bili očevici streljanja u šumi već su posvjedočili o Vusićevoj nazočnosti u selu istog dana.¹¹³⁸ Osam dana nakon masakra u šumi Kipska, 10. oktobra 1942, pripadnici Oružanih snaga NDH uhvatili su 71 stanovnika Jasenaša nakon čega su ih internirali u Viroviticu.

bili su stanovnici Koreničana pokraj Đulovca (kotar Daruvar), izbjegli u Jasenaš kada su domobrani Slavenskog zdruga sredinom rujna 1942. vršili internaciju u njihovom selu. Dragana Trninić i njena djeca Milan i Milka bili su izbjeglice iz Potkozarja koji su u ljeto 1942. našli utočište u Jasenašu.

¹¹³⁵ Domobranski izvori potvrđuju prisustvo snaga 4. gorskog zdruga u Jasenašu na dan kada je izvršeno hvatanje i ubijanje mještana: HR-HDA, 487, Ministarstvo Oružanih snaga NDH, k. 4, Dnevna izvješća za listopad 1942: Dnevno izvješće br. 276 po podacima primljenim 3.10.1942. do 9 sati. U izvještaju stožera 1. gorske divizije od 3.10.1942. ističe se da je stožer zdruga smješten u Đulovcu i da se po jedna bojna zdruga nalaze u Lončarici, Dapčevici, Dijakovcu i Jasenašu. (VAS, NDH, k. 14, f. 1, d. 3/23.) Prisustvo jedinica 4. gorskog zdruga na području istočne Bilogore početkom oktobra 1942. potvrdio je bivši domobranski oficir Nikola Velić. (HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 495, Zh 39326-39328, Kapetan Nikola Velić Kotarskoj anketnoj komisiji Virovitica, 16.4.1946.) U bojnoj relaciji 4. gorskog zdruga za oktobar 1942. navodi se da su pripadnici zdruga u Operaciji „Bilogora“ uhvatili 161 „partizanskog pomagača“. (*Grada za historiju*, III, dok. 130., 320: Bojna relacija 4. gorskog zdruga za listopad 1942.) Na osnovu korišćenih izvora nije moguće utvrditi da li su uhvaćeni „partizanski pomagači“ pohvatani isključivo od strane pripadnika 4. gorskog zdruga ili je riječ o zajedničkim akcijama hvatanja civila između od strane pripadnika 4. i 1. gorskog zdruga.

¹¹³⁶ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 495, Zh 39326-39328, Izjava Ljubana Markovića iz Jasenaša pred Kotarskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Virovatici, 22.2.1946.

¹¹³⁷ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 495, Zh 39326-39328, Izjava Stane Čubrić iz Jasenaša pred Kotarskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Virovatici, 22.2.1946.

¹¹³⁸ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 495, Zh 39326-39328, Izjava Miloša Samardžije iz Jasenaša pred Kotarskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Virovatici, 22.2.1946; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 495, Zh 39326-39328, Izjava Emila Čubrića iz Jasenaša pred Kotarskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Virovatici, 22.2.1946.

Svi uhapšenici bili su odrasli muškarci osim jednog dječaka. Jedan mještanim je uspio pobjeći prilikom deportacije za Viroviticu, a u Virovitici je pušteno deset uhapšenika. Ostali su internirani u Bjelovar, odakle je pušten uhapšeni dječak, nakon čega su deportirani u logor Sisak. Iz logora Sisak pušteno je četvero mještana, 13 je deportovano na prinudni rad u Njemačku, a ostali, njih 42, likvidirani su u nekom od ustaških logora, najvjerojatnije u logoru Jasenovac. Od 13 mještana deportiranih u Njemačku rat su preživjela devetorica.¹¹³⁹

Preživjeli internirci prepoznali su među onima koji su 10. oktobra 1942. izvršili hvatanje ili hapšenje muškaraca u Jasenašu nekoliko ustaša iz Borove i Suhopolja. Međutim, to ne znači da su u hapšenju i internaciji mještana učestvovali samo pripadnici Ustaške vojnice. Na takav zaključak navodi činjenica da 10. listopada nije bilo ubijanja mještana i da su uhapšeni samo odrasli muškarci. Ukoliko su masakr 2. listopada izvršili ustaše, ostaje nejasno zašto bi ustaše 10. listopada pošteđjeli ubijanja uhapšene muškarce, što upućuje na zaključak da su 10. listopada u hapšenju i internaciji mještana Jasenka presudnu ulogu odigrali pripadnici Domo-branstva. Neselektivno ubijanje mještana Jasenka koje je sprovedeno 2. listopada vjerovatno upućuje na pretpostavku da su taj zločin izvršili pripadnici Ustaške vojnice, iako postoji vrlo realna pretpostavka da su u hvatanju mještana učestvovali i pripadnici 4. gorskog zdruga.

Masakr kod Kamenskog Vučjaka 22 – 24. ožujka 1943. godine

Pokraj sela Kamenski Vučjak, od 22. do 24. ožujka 1943. dogodila su se tri masakra, na tri bliske lokacije, sjeverno od sela. Ta tri masakra treba promatrati kao jedinstven povijesni događaj (masakr) – zbog jedinstvene strukture počinitelaca i žrtava, kao i zbog bliskosti lokacija na kojima je masakr počinjen. Najmasovniji zločin u tom navratu počinjen je na Leštatu, šumskoj čistini sjeverno od Vučjaka, na cesti koja uz rječicu Brzaju vodi od Kamenske ka Zvečevu i dalje preko Papuka prema Voćinu. Na Leštatu i na dvije lokacije u neposrednoj okolini 22 –24. ožujka 1943., tijekom antipartizanske Operacije „Braun“, pripadnici 4. gorskog zdruga izvršili su tri masovna zločina. Osim na Leštatu zločini su počinjeni i na Korlatinama te pokraj potoka Duboka rijeka, s napomenom da su na Leštatu i Korlatinama pobijeni civili srpske nacionalnosti, dok su u Dubokoj rijeci ubijeni partizani oboljeli od tifusa. Masakr kod Vučjaka, posebno masovni zločin na Leštatu, poznat je povijesni događaj. Međutim, u literaturi u kojoj je pisano o tom događaju navođeno je malo pouzdanih podataka. Lokacija na kojoj je izvršen najmasovniji zločin na Leštatu obilježena je 1961. prepoznatljivim spomenikom čiji je autor poznati zagrebački arhitekt Zdenko Kolacio. Ostale dvije lokacije na kojima su u istom navratu počinjeni zločini nisu označene spomen obilježjem.

¹¹³⁹ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 365, Zh 26549-26555, Zapisnik rađen 23.7.1945. kod Općinske komisije za utvrđivanje ratnih zločina Suhopolje: Izjava Emila Čubrića iz Jasenaša.

O masakru kod Vučjaka najviše je pisano u publikacijama koje se bave mapiranjem memorijalne baštine kotara Slavonska Požega vezane za stradanje i antifašistički otpor lokalnog stanovništva u Drugom svjetskom ratu. Upravo u tim publikacijama navođeni su podaci koji su u opreci s arhivskim izvorima koji govore o masakru. Ipak, čini se da glavni izvor nepouzdanih podataka i poluinformacija predstavlja tekst na spomeniku na mjestu masakra. Početni dio teksta na spomeniku glasi: „Ovdje je sahranjeno 320 ljudi koje su ustaše i Nijemci pobili 19. ožujka 1943. godine kod sela Vučjaka kada su u IV. neprijateljskoj ofenzivi otkrili zbjeg naroda u Papuku. Fašisti su pobili dječicu, žene i muškarce – mlade i stare, članove Narodnooslobodilačkih odbora i saradnika Narodnooslobodilačkog pokreta iz sela...“ Zatim se navode nazivi 36 sela s područja kotara Slavonska Požega, 11 sela s područja kotara Pakrac (pri čemu je greškom naveden naziv kotara Daruvar umjesto kotara Pakrac) i dva sela s područja kotara Nova Gradiška. „Među ubijenima bilo je i izbjeglica iz Kozare.“¹¹⁴⁰

Arhivski izvori ne pružaju dokaze da su na Leštatu pobijeni stanovnici svih 49 sela čiji nazivi su navedeni u tekstu na spomeniku. Arhivski izvori potvrđuju masovnije stradanje na Leštatu stanovništva tri naselja najbliža Leštatu: Kamenski Vučjak, Mrkoplje i Mihajlije. U publikacijama koje mapiraju spomen obilježja na požeškom području ne dovode se u pitanje navodi u natpisu na spomeniku. Ipak, dvojica autora koja su pisala o spomeniku na Leštatu navode da je u masakru ubijeno navodno 329 osoba, pri čemu nisu naveli izvor koji bi potkrijepio navod o broju žrtava. Isto tako, autori ne spominju formaciju koja je izvršila zločin, iako ne osporavaju navod u natpis na spomeniku o formacijama („ustaše i Nijemci“) koje su učestvovala u zločinu.¹¹⁴¹ U posljednjoj objavljenj objavljenoj publikaciji koja se bavi mapiranjem iste spomeničke baštine, navodi se da je u masakru na Leštatu ubijeno 320 osoba, pri čemu se ponavlja pogrešan navod o datumu zločina (19. ožujak 1943). Autor reproducira tvrdnju navedenu u tekstu na spomeniku o formacijama koje su navodno izvršile zločin.¹¹⁴²

Tijekom istraživanja masakra definirao sam tri osnovne teze. Prva teza podrazumijeva da je 22.–24. ožujka 1943. nedaleko od sela Kamenski Vučjak u tri masakra ubijeno maksimalno oko 200 osoba pri čemu je u masakru na Leštatu ubijeno ne više od 160 osoba. Metodom poimenične identifikacije moguće je ustanoviti podatke za manje od polovine žrtava najmasovnijeg masakra. Među identificiranim žrtvama veliku većinu predstavljaju odrasli muškarci. Broj žrtava koje je moguće poimenično identificirati svakako je nepotpun. Druga teza podra-

¹¹⁴⁰ Srećko, LJUBLJANOVIĆ, Spomen obilježja radničkog i Narodnooslobodilačkog pokreta u Požeškoj kotlini, Slavonska Požega, 1968., 57.

¹¹⁴¹ LJUBLJANOVIĆ, n.dj., 56; Đuro, STANKOVIĆ, *Spomen obilježja NOR-a: Požeška kotlina*, Slavonska Požega, 1979., 40.

¹¹⁴² Borivoj, ZARIĆ, Povijesna sjećanja zapisana u kamenu. Stanje spomeničke antifašističke baštine Požeške kotline iz perioda Narodnooslobodilačkog rata 1941.–1945., Požega, 2013., 43.

zumijeva da je većina žrtava koje su likvidirane u tri masakra ubijena od strane pripadnika 4. gorskog zdruga 1. gorske divizije Domobranstva. Postoji mogućnost da su u streljanju manjeg dijela uhvaćenih civila na Leštatu učestvovali i pripadnici nepoznate njemačke jedinice, najvjerovatnije pripadnici nepoznate jedinice SS-policije, ali tu tvrdnju nije moguće u potpunosti dokazati podatcima iz korištenih izvora. Osim toga, zločin se nije dogodio 19. ožujka 1943., pri čemu je ta pogrešna tvrdnja manje sporna od pogrešnih tvrdnji o broju žrtava i o formacijama koje su izvršile zločin. Treća teza odnosi se na odmazdu koju su partizani počinili u Voćinu nakon što su 9. svibnja 1943. zauzeli to mjesto, nanijevši poraz snagama 1. gorske divizije Domobranstva. Štab 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske pravdao je streljanje oko 30 domobrana zarobljenih u Voćinu – prethodnim zločinom jedinica 1. gorske divizije Domobranstva u Vučjaku, odnosno masakriranjem civila na Leštatu i partizanskih tifusara u Dubokoj rijeci. Međutim, domobrani koji su streljani u Voćinu nisu bili pripadnici 4. gorskog zdruga već pripadnici 1. gorskog zdruga 1. gorske divizije. Streljanje domobrana zarobljenih u Voćinu predstavlja najmasovnije streljanje pripadnika Domobranstva koje su partizani dotad počinili na slavonskom ratištu.

Tri masakra pokraj koje su domobrani 4. gorskog zdruga počinili 22 – 24. ožujka 1943. kod Kamenskog Vučjaka, a koje treba promatrati kao jedinstven povijesni događaj (masakr), predstavljaju najmasovniji zločin OS NDH nad srpskim stanovništvom u brdskoj Slavoniji nakon masovnih zločina tijekom 1942., čak ako izostavimo stereotipizirani broj stradalih koji je naveden na spomeniku i reproduciran u literaturi. Od jeseni 1942. pa do kraja rata, na području brdske, ustaničke Slavonije nije počinjen masovniji zločin od masakra pokraj Vučjaka.¹¹⁴³ Suvremeni partizanski izvori, nastali nedugo nakon masakra, ukazuju na znatno manji broj žrtava od stereotipiziranog broja. Izvori NDH, iz razumljivih razloga, prešućuju taj zločin, iako recentna domobranska dokumentacija omogućava detaljnu rekonstrukciju kretanja te prisustva i vojnih aktivnosti 4. gorskog zdruga na području koje je bilo zahvaćeno zločinom. Svjedočenje Nikole Velića, intendantskog oficira 4. gorskog zdruga, očevica zločina na Lešta-

¹¹⁴³ Ta činjenica govori prije svega o razvoju partizanskog pokreta koji je od početka 1943. do kraja rata bio u stanju da organizira i sprovede mnogo uspješniju zaštitu srpskog stanovništva u brdskoj Slavoniji, nego što je to bio slučaj tijekom 1942., pa tek onda o izvjesnoj promjeni odnosa OS NDH prema srpskom stanovništvu u ustaničkom dijelu Slavonije. Iako su se zločini nad srpskim civilima dešavali i tijekom antipartizanskih ofanziva koje su sprovedene 1943.–1944., pozadinski organi partizanskog pokreta, koji su 1942. bili rudimentarni, nakon 1942. uspijevali su sprovesti evakuaciju stanovništva iz naseljenih mjesta u skloništa u šumama slavonskih gora. Oni koji su ostali u selima tokom evakuacije, često su nemilosrdno ubijani. Uspješne i masovne evakuacije civila smanjivale su broj civilnih žrtava terora koje su sprovodile antipartizanske snage. O evakuacijama na Papuk tijekom antipartizanskih operacija 1943–1944. na području Voćina i Slatinskog Drenovca, vidjeti: Milan RADANOVIĆ, „*Slavonijo, triput si gorila*“, *Kotar Podravska Slatina u Drugom svetskom ratu 1941–1945*, Zagreb, 2019., 303–360.

tu, zabilježeno krajem 1944., predstavlja najdragocjeniji izvor o komandnoj odgovornosti za zločin. Svjedočenja osoba koje su slučajno preživjele streljanje na Leštatu ili su bile pošteđene streljanja, zabilježena neposredno nakon rata od strane ZKRZ, pružaju najvažnija saznanja o strukturi žrtava i ukazuju na mnogo ozbiljniji odnos prema temi masakra na Leštatu nego što je to bio slučaj s odnosom lokalnih vlasti i udruženjem partizanskih veterana u sljedećim desetljećima. Zahvaljujući svjedočenjima očevidaca moguće je rekonstruirati važne aspekte zločina.

Masakr kod Kamenskog Vučjaka dogodio se tijekom antipartizanske Operacije „Braun“. Operacija „Braun“ (19. ožujak – 7. travanj 1943.) bila je najambicioznija antipartizanska vojna operacija u dotadašnjem togu rata u Slavoniji i uz Operaciju „Paula“ (1. –20. srpanj 1943.) jedina vojna operacija oružanih snaga Njemačkog Reicha i NDH koja je uspjela obuhvatiti glavninu područja pod kontrolom partizana u Slavoniji. Obe vojne operacije koje su 1943. sprovele antipartizanske snage bile su neuspješne jer nisu rezultirale većim partizanskim gubicima. Tijekom Operacije „Braun“ počinjeni su masovni zločini i u drugim dijelovima brdske Slavonije.¹¹⁴⁴

Možda najizrazitija kontroverza vezana za masakr na Leštatu tiče se formacije koja je počinila zločin. Masakr na Leštatu predstavlja najmasovniju likvidaciju koji su počinili pripadnici Domobranstva na području Slavonije tokom cijelog rata i jedan je od najmasovnijih masakara u kome su uzeli učešća pripadnici te formacije.¹¹⁴⁵

¹¹⁴⁴ Tijekom i neposredno nakon Operacije „Braun“ pripadnici antipartizanskih snaga, naročito pripadnici 15. bojne Ustaške vojnice, u osam sela na području općina Voćin i Čeralije ubili su 65 osoba mahom srpske nacionalnosti. Najveći broj žrtava (20) poticao je iz sela Čeralije. (RADANOVIĆ, n.dj., 312-315.) Neposredno uoči otpočinjanja Operacije „Braun“, ustaše su u Bujavici, srpskom selu na Trokutu, sjeverno od Novske, između 15. i 18.3.1943. ubili 27 osoba. Ustaše su ponovili zločin nad stanovnicima Bujavice 15.6.1943. kada su ubili 27 i internirali četvero mještana. (HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 400, Zh 30370.)

¹¹⁴⁵ Prvi i dosad jedini autor koji je naslutio koja formacija je izvršila masakr na Leštatu bio je partizanski veteran i publicista Bogdan Bosiočić, autor nekoliko knjiga o partizanskim snagama u Slavoniji, koji je 1984. u jednom pregledu oružanih borbi u Požeškoj kotlini 1942 – 1945. ispravno pretpostavio da su masakr izvršili pripadnici 4. gorskog zdruga. Bosiočić je u tom tekstu citirao dio bojne relacije 4. gorskog zdruga za mart 1943., pozivajući se na zbornik dokumenata (*Zbornik NOR-a*, V/13) u kome ta bojna relacija uopšte nije publikovana, odnosno pozivajući se na jedan drugi dokument objavljen u tom zborniku koji se sadržajno razlikuje od citiranog dokumenta. Zapravo, bojna relacija o kojoj je riječ nikad nije objavljena. Osim toga, Bosiočić u tekstu navodi da je na Leštatu „ubijeno 350 žena, djece i staraca“. Sve ovo navodim kao ilustraciju konfuznog i aljkavog odnosa prema temi zločina na Leštatu. Čak i autor koji je jedini ispravno procijenio jedan od najvažnijih aspekata tog zločina, nije bio imun na neke stereotype koji su u međuvremenu postali opšte mjesto. Uporediti: Bogdan, BOSIOČIĆ, *Dejstva operativnih jedinica NOVJ u Požeškoj kotlini (oktobar 1942. – maj 1945.), Požeška kotlina u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, (ur. Miodrag Grozdanić), Slavonski Brod, 1984., 277.

Krajem 1942. i početkom 1943. snage 4. gorskog zdruga bile su stacionirane u nekoliko uporišta na području kotara Pakrac i Daruvar, a sjedište stožera zdruga nalazilo se u Pakracu. Listopada 1942. snage 4. gorskog zdruga na tom području smijenile su snage 13. bojne Ustaške vojnice i snage Ustaškog obranbenog zdruga koje su sredinom i u ljeto 1942. počinile brojne zločine nad lokalnim srpskim stanovništvom. Nakon neutraliziranja ustaškog uporišta u Španovici (5. listopada 1942.) istočni dio kotara Pakrac nalazio se u potpunosti pod kontrolom partizana. Srpska sela u podnožju Psunja koja su bila najbliža Pakracu i Lipiku predstavljala su „ničiju zemlju“ između teritorije pod kontrolom partizana i uporišta OS NDH. Neutraliziranjem ustaškog uporišta u Španovici i zamjenom ustaškog ljudstva domobranskim ljudstvom u garnizonima u Pakracu i Lipiku izmijenio se i odnos vojnih vlasti NDH prema lokalnim Srbima tako što su se najprije prorijedili, a potom prestali upadi vojnih snaga NDH u srpska sela koji su podrazumijevali masovne zločine. Izostanak upada vojske NDH u srpska sela između Psunja i Papuka od kraja jeseni 1942. do početka ožujka 1943. umnogome je posljedica narastanja, omasovljenja i restrukturiranja partizanskog pokreta na tom području. Promjena taktike 4. gorskog zdruga prema lokalnom srpskom stanovništvu uočava se u domobranskim izvorima već krajem listopada 1942. Pripadnici 3. bojne 4. gorskog zdruga 31. listopada 1942. krstarili su šumama istočno od srpskih sela Brusnik i Lipovac u pakračkom kotaru. „Ovo krstarenje, pri kojemu nisu dirani mještani po kućama, a oni koji su nađeni u šumi vraćeni su svojim kućama, djelovalo je vrlo dobro promičbeno i umirujuće na narod.“¹¹⁴⁶

Partizanski izvori terete snage 4. gorskog zdruga da su saučestvovala u namjernom širenju tifusa na poluoslobođenoj partizanskoj teritoriji. Naime, prema podacima Komande Psunjskog područja 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske, 70 domobrana iz garnizona u Pakracu upalo je 18. prosinca 1942. u obližnje srpsko selo Kraguj. „Sa tim snagama neprijatelja došao je jedan civilni ljekar. Neprijateljski vojnici nastupili su među narodu utješljivo govoreći mu da se ne plaši itd. Tom zgodom vršena je propaganda među narodom da se daje cijepiti protivu neke opake zarazne bolesti jer ako to ne učine da će svi pomrijeti. Jedan dio naroda na njihov nagovor primio je cjevivo i nakon toga neprijatelj se mirno povukao u Pakrac.“¹¹⁴⁷ Četrdeset dana nakon ove informacije Komanda psunjskog područja je uputila upozorenje partizanskim vojnim i upravnim organima na pakračkom području sljedeće sadržine: „Svojevremeno je neprijatelj proveo cijepljenje naroda u selu Kraguju kraj Pakraca, nagovarajući narod da to čini da bi spriječio epidemiju trbušnog tifusa. Narod sela Kraguj nasjeo je ovim lažima i dao se cijepiti. Međutim, naš ljekar 12. narodnooslobodilačke brigade ustanovio je da je neprijatelj činio protivno, tj. da je cijepio narod zarazom tifusa te se tako bolest proširila i na obližnja sela

¹¹⁴⁶ *Građa za historiju*, III, dok. 130., 324: Bojna relacija 4. gorskog zdruga za listopad 1942.

¹¹⁴⁷ HR-HDA, 1194, Zbirka dokumenata Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (dalje: ZDNOVJ), k. 14, NOV-17/2345: Komanda Psunjskog područja štabu 3. operativne zone, 19.12.1942.

Šeovicu i Brusnik. U samome selu Kraguju nastali su česti smrtni slučajevi.¹¹⁴⁸ Tvrdnje o namjernom izazivanju tifusne zaraze kod srpskih seljaka u okolici Pakraca nije moguće prihvatiti bez zadržke odnosno bez čvršćih dokaza. Međutim, nije ih moguće ni olako odbaciti.¹¹⁴⁹ Ukoliko analiziramo navedene partizanske izvore nameće se zaključak da se tifus u Kraguju pojavio nakon dolaska domobrana u selo odnosno nakon što je dio mještana pristao na cijepjenje, što je indikativno.

Snage 4. gorskog zdruga učestvovala su u odbrani Pakraca prilikom neuspjelog pokušaja 4. (slavonske) divizije NOV i PO Hrvatske da zauzme grad 1 – 3. veljače 1943. godine. Uoči otpočinjanja Operacije „Braun“, snage 4. gorskog zdruga od 6. do 18. marta izvele su pet manjih vojnih poduhvata na teritoriji pod kontrolom partizana na području kotara Pakrac, Daruvar i Novska. Većinu poduhvata komandno je predvodio zamjenik zapovjednika 4. gorskog zdruga, podpukovnik Ivan Šnur. U bojnoj relaciji 4. gorskog zdruga ističe se da upad domobrana iz Pakraca u sela Cicvare, Gornja Šumetlica i Zabrdske Kričke, 6 – 7. ožujka, predstavlja „prvi upad hrvatske oružane snage u to područje, u koje dotle oružana snaga Hrvatske nije nikad stupila i koje su partizani smatrali nama nepristupnim“.¹¹⁵⁰ Iako navedena tvrdnja nije točna, budući da su sela u Zabrdi bila posjednuta od strane antipartizanskih snaga (uključujući i dijelove OS NDH) tokom Operacije „Psunj“ kolovoza 1942., ona uvjerljivo svjedoči o promjeni inicijative na ratištu na širem psunjskom području početkom ožujka 1943. Prilikom upada pripadnika 3. bojne 4. gorskog zdruga u Kričke na Trokutu (kotar Novska) zarobljena su dvojica partizana koji su bili izbjegli stanovnici sela Paklenica. Zarobljenik Savo Lončar bio je obolio od tifusa i ležao je u postelji kada je uhvaćen. Streljan je 17. ožujka u bašti vladičanskog dvora u Pakracu. Zarobljenik Nikola Lončar interniran u logor Jasenovac, gdje je boravio do 15. ožujka 1944. kada je pušten u okviru razmjene između NOVJ i Wehrmachta.¹¹⁵¹

Od 20. do 31. ožujka 1943. „zdrug je sudjelovao kao glavna kolona 1. gorske divizije u podhvatu za uništenje partizana u Psunju i Papuku“ u okviru Operacije „Braun“. „Zdrug je ojačan 3. (haubičkom) bitnicom 2. topničkog sklopa i vodom od pet lakih oklopljenih kola te sa četiri teretna samovoza.“ U probouju prema Ravnoj gori i Kamenskoj tijekom prvog dana nastupanja sudjelovale su tri (od četiri) bojne 4. gorskog zdruga koje su nastupale iz Pakraca,

¹¹⁴⁸ HR-HDA, 1194, ZDNOVJ, k. 14, NOV-17/2433, Komanda Psunjskog područja, dne 1.2.1943, Predmet: Epidemija trbušnog tifusa, sprečavanje.

¹¹⁴⁹ Dva objavljena partizanska dokumenta potvrđuju navode o namjernom širenju tifusne zaraze u selima iznad Pakraca: *Građa za historiju*, IV, Slavonski Brod, 1965, dok. 64., 146: Dopis referenta saniteta 12. NO brigade Komandi Psunjskog područja, 1.2.1943; *Isto*, dok. 68., 151: Izvještaj štaba 12. NO brigade štabu 4. NO divizije, 3.2.1943.

¹¹⁵⁰ VAS, NDH, k. 107, f. 1, d. 6/1-3: 4. gorski zdrug, Pakrac, dne 19.4.1943: Bojna relacija za ožujak 1943.

¹¹⁵¹ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 185, Zh 5214-5217, Izjava Nikole Lončara iz Paklenice, [1946.]

Sirača i Daruvara. Drugog dana nastupanja, 21. ožujka, 2. bojna 4. gorskog zdruga stavljena je pod komandu štaba Borbene grupe „Ruckser“ Wehrmachta kako bi djelovala na pravcu Orljavac – Velika, čime je oslabljen i usporen frontalni napad zdruga. Partizanske snage i pored „žilavog otpora“ konstantno su potiskivane prema bilu Ravne gore i južnim obroncima Papuka.¹¹⁵²

Zapravo, partizanske operativne jedinice organizovano su se povlačile prema istočnom dijelu Ravne gore, Zvečevu i Papuku, pružajući otpor tek toliko da bi usporile protivnika i time omogućile stanovnicima sela na dotadašnjoj partizanskoj teritoriji da se bezbjedno evakuiraju u zbjegove pod zaštitom partizanskih pozadinskih snaga. U bojnoj relaciji 4. gorskog zdruga za dane od 20. do popodneva 22. ožujka ne navode se susreti jedinica zdruga s civilima, pogotovo ne hvatanje civila u zbjegovima, niti se navode gubici u borbama s partizanima na pravcima nadiranja. Do 15 sati 22. ožujka snage 4. gorskog zdruga zauzele su Kamenski Vučjak i područje sjeverno od sela, uključujući Leštat i Kamengrad. Sjedište stožera 4. gorskog zdruga smješteno je u Kamenskom Vučjaku. Uveče, oko 20 sati, u stožer je pristigla vijest da su partizani toga dana kod Bučja, u zasjedi, uništili dva teretna kamiona i dva oklopna vozila iz sastava zdruga pri čemu je stradao nepoznat broj domobrana. Sutradan, 23. ožujka, „oko 11 sati stigao je u Vučjak njemački podpukovnik Schrieber i saobćio da je on sa svojom ojačanom bojnom i 2. bojnom 4. gorskog zdruga stavljen na raspoloženje zdrugu. Njegova bojna je u pokretu od Bučkog Kamenskog ka Strieževici, a 2. bojna približava se Bučkom Kamenskom.“ Dakle, u Vučjak je pristigao samo podpukovnik Schrieber, ali ne i njegove snage koje toga dana nisu ni dospjele u Vučjak već su boravile na području Kamenske. U stožeru 4. gorskog zdruga u Vučjaku, očigledno u dogovoru između pukovnika Grlića i pukovnika Schriebera, odlučeno je da Schrieberov bataljon i 2. bojna 4. gorskog zdruga započnu prodor prema Zvečevu nenastanjenim šumskim područjem preko brda Volujak i istočnih obronaka Ravne gore, naslanjajući se na 1. bojnu 4. gorskog zdruga koja je takođe prodirala prema Zvečevu. Druga bojna nije uspjele prodrijeti prema Ravnoj gori. „[T]učena teškim bacačima, pošto je utrošila skoro svo streljivo, bojna se je pod borbom povukla u Bučko Kamensko“. Za to vrijeme njemački bataljon pod komandom podpukovnika Schriebera boravio je između Bučja i Kamenske, ne upuštajući se u prodor prema Ravnoj gori, što je bio jedan od razloga neuspjeha 2. bojne 4. gorskog zdruga. Istovremeno, snage 3. bojne 4. gorskog zdruga, pod neposrednom komandom pukovnika Šnura, do 19 sati zauzele su Zvečevo.“¹¹⁵³ Analizirajući navedene podatke iz bojne relacije 4. gorskog zdruga razvidno je da su na širem području Kamenskog Vučjaka 22 – 24. ožujka bo-

¹¹⁵² VAS, NDH, k. 107, f. 1, d. 6/3-4: 4. gorski zdruk, Pakrac, dne 19.4.1943: Bojna relacija za ožujak 1943. godine

¹¹⁵³ VAS, NDH, k. 107, f. 1, d. 6/4-5: 4. gorski zdruk, Pakrac, dne 19.4.1943.: Bojna relacija za ožujak 1943. godine

ravile snage 3. bojne 4. gorskog zdruga, pod komandom podpukovnika Ivana Šnura, i da je u samom Vučjaku bio smješten stožer zdruga s pukovnikom Stjepanom Grlićem na čelu.

Prema izvještaju Glavnog stožera Domobranstva, snage 1. gorske divizije tijekom 22. i 23. ožujka na pravcu nastupanja od Kamenske k Papuku imale su male gubitke: četvoricu mrtvih, petoricu ranjenih i jednog nestalog domobrana. Jedinice 1. gorske divizije, uključujući i 4. gorski zdrug, prema domobranskim izvorima, 23. ožujka nisu imale gubitaka.¹¹⁵⁴ To je važno napomenuti kako bi se otklonile sumnje da je masakr na Leštatu naređen u znak odmazde za veće gubitke 4. gorskog zdruga na području Kamenske i Vučjaka. Takvih gubitaka nije bilo na pravcu nastupanja jedinica zdruga, pogotovo ne na pravcu nastupanja 3. bojne koja je počinila masakr. Gubici u zasjedi kod Bučja nastali su u pozadini nastupanja zdruga. Ne postoje dokazi da su ti gubici utjecali na donošenje odluke o ubijanju uhvaćenih civila i partizana oboljelih od tifusa.

Bosiljka Kozar iz Mihajlija, koja je poslije rata živjela u Striježevici, svjedočila je 1947. o događajima vezanim za masakr pokraj Vučjaka. Svjedokinja navodi da je uoči masakra uhvaćena od strane pripadnika 4. gorskog zdruga u zbjegu na mikrolokaciji Korlati (čistina u šumi nedaleko od puta koji od Vučjaka, odnosno Leštata, vodi prema Zvečevu, udaljena nekoliko kilometara sjeverozapadno od Vučjaka). Nakon hvatanja pripadnici 4. gorskog zdruga, na čijem čelu se nalazio neimenovani visoki oficir (svjedokinja navodi da je nosio čin pukovnika, što je možda naknadno saznanje), odvojili su i zadržali uhvaćene muškarce dok su ostali pohvatani civilni pušteni. Zadržani muškarci, njih 22, potom su pobijeni na Korlatima. Svjedokinja napominje da se zločin na Korlatima dogodio uoči masakra na Leštatu, što znači da se dogodio u popodnevnom ili večernjim satima 22. ožujka. Svjedokinja jasno razlikuje masakr na Korlatima od masakra na Leštatu.¹¹⁵⁵

U literaturi postoji navod o neobilježenoj masovnoj grobnici u šumi Dragojlovac sjeverno od Vučjaka u kojoj je sahranjeno 13 osoba koje su stradale tijekom Operacije „Braun“.¹¹⁵⁶ Identiteti žrtava nisu poznati. Šuma Dragojlovac nalazi se neposredno južno od mikrolokacije

¹¹⁵⁴ HR-HDA, 487, Ministarstvo oružanih snaga NDH, k. 10, Dnevna izvješća za ožujak 1943.: Dnevno izvješće br. 83 po podacima primljenim 24.3.1943. do 9 sati; *Zbornik NOR-a*, V/13, Beograd, 1956., dok. 169., 636.: Izvještaj Glavnog stožera Domobranstva od 24.3.1943.; *Isto*, dok. 171., 639: Izvještaj Zapovjedništva 1. gorske divizije od 24.3.1943. godine.

¹¹⁵⁵ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 126, GUZ-6351, Zapisnik sastavljen 2.10.1947. u kancelariji Odsjeka unutrašnjih poslova kotara Slavonska Požega u predmetu neprijateljske ofanzive na Papuku 1943.: Izjava Bosiljke Kozar iz Striježevice.

Predio Korlati, između Ravne gore i Papuka, ponekad se naziva Korlatina ili Korlatine. Predio predstavlja veći livadski prostor u blizini donjeg toka potoka Krajčinovice, nedaleko od utoke tog potoka u riječicu Brzaju pokraj koje vodi put od Vučjaka do Zvečeva.

¹¹⁵⁶ STANKOVIĆ, *n.d.*, 33.

Korlati, oko izvora Dragojlovac. Dovodjenje u vezu stradanja žrtava pokopanih u masovnoj grobnici u šumi Dragojlovac s Operacijom „Braun“ navodi na logičan zaključak da su te žrtve stradale u istom ili vrlo bliskom navratu kada i žrtve koje su pobijene na Leštatu. Nepostojanje podataka u literaturi o masovnoj grobnici 22 žrtve na Korlatima možda ukazuje na to da je masovna grobnica u šumi Dragojlovac potencijalna grobnica žrtava ubijenih na Korlatima. Međutim, na osnovu oskudnih izvora nije moguće objasniti razliku u broju žrtava zbog čega se nameće pretpostavka o postojanju dvije masovne grobnice.

Nedaleko od Leštata 22. ožujka ili u prijepodnevnim satima 23. ožujka počinjen je još jedan zločin. Riječ je o ubojstvu 18 partizana oboljelih od tifusa. Partizanski izvor iz 1943. koji govori o stradanju partizana navodi da su „18 nemoćnih bolesnika, koji su bili u visokoj temperaturi i nisu se mogli kretati“ zaklani od strane domobrana.¹¹⁵⁷ Partizani oboljeli od tifusa pobijeni su na lokaciji na kojoj se nalazila improvizirana drvena ambulanta za zarazne bolesti koja je predstavljala odjel vojno-partizanske bolnice na Malom Papuku, smještene u gornjem toku potoka Velinac, lijeve pritoke Duboke rijeke. Ambulanta je bila locirana u donjem toku potoka Duboka rijeka, nedaleko od Leštata.¹¹⁵⁸ Partizanski izvor koji govori o ubijanju tifusara jasno razlikuje taj masakr od masakra na Leštatu. Budući da se u bojnoj relaciji 4. gorskog zdruga navodi da su snage 3. bojne do 15 sati 22. ožujka doprle do Kamengrada moguće je pretpostaviti da je masakriranje partizanskih bolesnika izvršeno u tom navratu s obzirom na to da se partizanska ambulanta za tifusare nalazila na putu od Leštata prema Kamengradu.

Najmasovniji zločin kod Vučjaka, masovna streljanja na Leštatu, dogodila su se 23. i 24. ožujka 1943. godine. U najstarijem korišćenom izvoru, odnosno u dopisu štaba 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske zapovjedništvu 1. gorske divizije Domobranstva, odnosno pukovniku Matiji Čaniću, navodi se sljedeće: „Poznato je da su strahovite masakre po našim selima vršile ne samo ustaške jedinice, nego čak i domobranske. Da Vam navedemo samo jedan od mnogih primjera takvog zvjerstva: 23. i 24. ožujka o. g., kad su Vaše jedinice upale u selo Vučjak, zaklale su oko 60 nevinih seljaka, među kojima je bilo žena, staraca i djece, koje smo mi pronašli u jamama, koje su načinile avionske bombe, a unakaženi leševi bili su zatrpani sa 10 cm zemlje.“¹¹⁵⁹ Pomen jama koje su načinile avionske bombe jasno asocira na Leštat kao lokaciju zločina, o čemu će biti više riječi u nastavku. Nikola Velić, intendantski oficir 4. gorskog

¹¹⁵⁷ *Građa za historiju*, V, Slavonski Brod, 1966., dok. 139., 308: Dopis štaba 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske Zapovjedništvu 1. gorske divizije, 19.5.1943. godine

¹¹⁵⁸ STANKOVIĆ, n.dj., 25.

Autor navodi da je u ambulanti ubijeno 30 bolesnika, ali taj podatak nije prihvatljiv zbog toga što se u navedenom partizanskom izvoru navodi precizniji broj stradalih. Mjesto stradanja partizanskih bolesnika nije bilo obilježeno do 1979., vjerovatno ni kasnije.

¹¹⁵⁹ *Građa za historiju*, V, Slavonski Brod, 1966., dok. 139, str. 308: Dopis štaba 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske Zapovjedništvu 1. gorske divizije, 19.5.1943. godine

zdruga, u izjavi koju je napisao kao oficir Virovitičke brigade NOVJ, 27. studenog 1944., navodi da je 22. ožujka iz Pakraca dospio u Kamenski Vučjak, u sjedište stožera 4. gorskog zdruga: „Dana 23. i 24. marta 1943. u vrijeme vršenja neprijateljske ofenzive bio sam oba navedena dana na terenu jer sam ta dva dana vršio isplatu oficira i podoficira stana 4. gorskog zdruga i vršio diobu duhana i cigareta, te sam navedenih dana posmatrao i vidio kako su oficiri 4. gorskog zdruga osuđivali nevine ljude seljake na smrt streljanjem... Banda je krenula u akciju 21. ožujka 1943. oko 4 sata ujutro, a ja kada sam došao 22. ožujka već su se nalazili u selu Vučjaku, tj. kada sam pošao iz Pakraca bilo mi je rečeno da se nalaze u Kamenskoj, međutim po dolasku u Kamensku nije ih bilo tamo, već su bili u Vučjaku.“¹¹⁶⁰

U bojnoj relaciji 4. gorskog zdruga za 24. ožujka napominje se sljedeće: „U toku cilog dana vršeno je pretresanje zemljišta pri čemu su otkrivane razne vojarne, skladišta, bolnice, radionice, itd. Manje skupine koje su pronađene pri pretresanju ili su se pokušale povući, uništene su.“¹¹⁶¹ Indikativno je da izvor ne navodi da li su u pitanju „manje skupine“ partizana ili „manje skupine“ civila. Za rekonstrukciju kronologije događaja zanimljivo je to što bojna relacija ne pominje slična „pretresanja zemljišta“ za prethodna dva dana, što je možda slučajna propust. U svakom slučaju, navedeni citat predstavlja potvrdu da su pripadnici 3. bojne 4. gorskog zdruga vršili pretres terena i 24. ožujka i da su tom prilikom hvatali civile u zbjezgovima, samim time odvodili ih na Leštat u štab pukovnika Grlića, gdje je odlučivano o sudbini uhvaćenih osoba, nakon čega je dio uhvaćenih civila streljan. Prema podacima ZKRZ iz 1945. streljanje 15 stanovnika Kamenskog Vučjaka na Leštatu, odnosno „kod lugarnice u blizini Vučjaka“, dogodilo se 23. ožujka 1943. godine. Izvor streljanje 15 mještana Vučjaka posmatra u širem kontekstu masakra na Leštatu.¹¹⁶²

Svjedočenje Nikole Velića predstavlja najvažniji izvor o masakru na Leštatu. Kao što je navedeno, Velić je u izjavi s kraja 1944. naveo da je 23. i 24. ožujka 1943. bio svjedok odgovornosti štaba 4. gorskog zdruga za zločin. Osim toga, Velić u izjavi navodi da je neposredno svjedočio i drugim okolnostima zločina. Velić je tvrdio da su štab 4. gorskog zdruga činili pu-

¹¹⁶⁰ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 383, Zh 5871, Štab Virovitičke brigade NOVJ Okružnom Narodnooslobodilačkom odboru Psunjskom / Okružna komisija za ratne zločine: Izjava Nikole Velića, 27.11.1944. godine.

Nikola Velić je krajem 1944. bio načelnik štaba Virovitičke brigade. Nije mi poznato kada je iz Domobranstva prešao u NOVJ. „Okružni NOO Psunjski“ zapravo je Okružni NOO Nova Gradiška. Pri Okružnom NOO Nova Gradiška krajem 1944. ustanovljena je i „Okružna komisija za ratne zločine“.

¹¹⁶¹ VAS, NDH, k. 107, f. 1, d. 6/6: 4. gorski zdrug, Pakrac, dne 19.4.1943: Bojna relacija za ožujak 1943. godine.

¹¹⁶² HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 551, Zh 44539-44547, Podaci o zločinima okupatora i njihovih pomagača [nad stanovnicima sela Kamenski Vučjak]. Dokument nije datiran i na osnovu dvije signature na dokumentu može se pretpostaviti da je nastao 1945. godine.

kovnik Stjepan Grlić, satnik Juraj Sepić i izvjesni satnik Marković. Prema njegovim tvrdnjama dio žrtava pohvatan je po šumama prilikom pretresa terena, a dio se sam prijavio u štab pukovnika Grlića. Domobrani koji su hvatali civile u zbjegovima govorili su im: „Idete za Pakrac.“ Međutim, u žargonu pukovnika Grlića i njegovih vojnika „Pakrac“ je bio naziv za stratište na Leštatu gdje su vršena streljanja. „Vidio sam kada je došao jedan čovjek sa ženom i troje djece, te je pukovnik Grlić igrajući pokera i pijan rekao kuririma da žena neka ide kući, a oni tj. otac i troje djece bili su određeni, kako oni nazivaju, da idu za Pakrac.“ Velić navodi da nije bio u prilici utjecati da spasi ove ljude jer je otac s djecom „odmah bio pograbljen i odteran“. Nakon nekoliko minuta isti je bio ubijen „zajedno sa svoja tri sina“. Velić dalje navodi kako je gledao „gdje su pohvatali sedmoro ljudi, vezali ih žicom i vodili, tj. njima su rekli da idu za Pakrac“. „Ljudi su molili da ih ne vežu, da oni neće bježati, rekli su im: 'Vi imate oružje, ako budemo bježali ubijte nas, ne znajući zašto su ih vezali i kuda ih vode. Po dolasku do 'Pakraca' rupe čuo se jauk i štekatanje mitraljeza i šmajsera.“¹¹⁶³

Sačuvano je svjedočenje Dragana Bošnjaka, stanovnika Šušnjara Kamenskih (malo selo smješteno između Vučjaka i Gornjih Vrhovaca), koji je preživio streljanje na Leštatu. Bošnjak je u izjavi iz 1945. naveo da je zarobljen „u Papuku“ zajedno sa stanovnicima Gornjih Vrhovaca Stevom Radivojevićem i njegovim sinom Ivom. Trojica zarobljenika su odvedena na Leštat na streljanje. Svjedok navodi da je prilikom streljanja bio ranjen u ruku i da se „odmah iza toga uspio nekako bijegom spasiti“, dok su dvojica Radivojevića ubijena. Svjedok tvrdi da su na Leštatu, na mjestu na kome je on izbjegao smrt, „u partijama“ streljani muškarci, žene i djeca „iz raznih sela u blizoj i daljoj okolini Vučjaka, [dovođeni] kako su koga gdje uhvatili“.¹¹⁶⁴

¹¹⁶³ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 383, Zh 5871, Štab Virovitičke brigade NOVJ Okružnom Narodnooslobodilačkom odboru Psunjskom / Okružna komisija za ratne zločine: Izjava Nikole Velića, 27.11.1944.

Nikola Velić je u istoj izjavi optužio bojnika Juraja Bobinca, zapovjednika 1. bojne 4. gorskog zdruga, da je lično učestvovao u pljački te da je odobravao ljudstvu pod njegovom komandom da vrši pljačku u selima kroz koja je prolazila njegova bojna: „Što se tiče pljačke u okolnim selima najviše su pljačkali poznati Bobinčevi koljači, a i sam bojnič Juraj Bobinac koji je pljačkao stoku, svinje, žito i po dolasku u Pakrac liferovao sve željeznicom kao da je državno – svojoj kući u Zagreb, gdje mu je živila žena. Vojnicima svojim direktno je odobravao da uzimaju ženske haljine, cipele, novac gdje nađu, i rekao [je]: 'To je mojih vojnika pljačka, da se to ne smatra za ratni plijen i da se ne predaje u magacine. Osim navedenog pljačkano je žito, rakija, vino i druge stvari koje su nađene sakrivene po bunkerima, što su seljaci prikrili dok ofanziva ne prođe.“ Bojnič Bobinac prekomandovan je septembra 1944. u Poglavnikov tjelesni sdrug (dalje: PTS) i unaprijeđen u čin dopukovnika. Uskoro potom imenovan je za zapovjednika 2. pukovnije PTS. Zarobljen je od strane Jugoslovenske armije maja 1945. godine. Osuđen je na smrt 15.6.1945. u Zagrebu. (Darko Stuparić, „Juraj Bobinac“, *Tko je tko u NDH*, 43.).

¹¹⁶⁴ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 126, GUZ-6351, Zapisnik od 3.11.1945. spisan kod Gradske komisije za utvrđivanje ratnih zločina u Požegi: Izjava Dragana Bošnjaka iz Šušnjara.

Sačuvano je svjedočenje Soke Radivojević, stanovnice Gornjih Vrhovaca, kćerke Steve Radivojevića i sestre Ive Radivojevića, koja je bila svjedokinja masakra na Leštatu. Ona je u izjavi iz 1946. navela okolnosti stradanja njene porodice i potvrdila da je Dragan Bošnjak na Leštatu slučajno izbjegao smrt tako što je ranjen u ruku pobjegao sa stratišta. Porodica Radivojević je nakon spaljivanja Gornjih Vrhovaca, 28. decembra 1941, boravila kod rođaka u susjednim Šušnjarima. Oni su početkom Operacije „Braun“ zajedno s mještanima Šušnjara izbjegli u papučke šume. Njeni roditelji, dva brata i snaha (supruga najstarijeg brata ubijenog 1941) uhvaćeni su u predjelu Duboke rijeke. Soka Radivojević je posvjedočila da su na Leštatu, „kod lugarnice“, pripadnici njoj nepoznate formacije, koji su izvršili hvatanje zbjega u Dubokoj rijeci, izvršili i odvajanje odraslih muškaraca od žena i djece. „Tamo je bila jedna duboka jama od avionske bombe gdje su nekoje odredili [za streljanje]. Mi smo čuli kako puške pucaju i ubili su tom zgodom mojega oca Stevu i moga brata Ivu. Sve nas ostale su otjerali, a mene je jedan udario kundakom u leđa.“ Svjedokinja napominje da je nakon neodređenog vremena, svakako je u pitanju nekoliko dana, došla na mjesto na kome su vršena streljanja kako bi prepoznala leševe njenog oca i brata, ali ih nije mogla pronaći „jer je bilo dosta naroda nabacano na njih“. Tom prilikom svjedokinja je među žrtvama čija tijela su se nalazila na površini masovne grobnice prepoznala leš svoga ujaka Mate Božića (49) iz Podsreća. Svjedokinja je navela da su žrtve prije streljanja bile primorane da skinu „gotovo sve što su na sebi imale“.¹¹⁶⁵

Istog dana kada su ubijeni otac i brat Soke Radivojević, pripadnici 4. gorskog zdruga u Gornjim Vrhovcima, prilikom pretresa sela, ubili su troje mještana: jednog starca i dvije žene.¹¹⁶⁶ Ilija Bunčić iz Vučjaka uhvaćen je od strane pripadnika 4. gorskog zdruga, najvjerovatnije 24. ožujka, te je doveden pred pukovnika Galića, „koji je rekao da sam star i da idem kući jer nisam sposoban za partizane“.¹¹⁶⁷

¹¹⁶⁵ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 126, GUZ-6351, Zapisnik od 8.4.1946. spisan u uredu Kotarske komisije za utvrđivanje ratnih zločina u Požegi: izjava Soke Radivojević iz Gornjih Vrhovaca.

¹¹⁶⁶ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 126, GUZ-6351, Zapisnik od 15.10.1945. spisan kod Gradske komisije za ratne zločine u Požegi o preslušanju svjedoka Radivojević Dušana, Radivojević Steve i Radivojević Luke iz Gornjih Vrhovaca; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 126, GUZ-6351, Zapisnik od 22.3.1946. sastavljen u uredu Kotarske komisije za istraživanje zločina u Požegi: Izjava Luke Radivojevića iz Gornjih Vrhovaca.

Mještani Gornjih Vrhovaca ubijeni 23.3.1943. u njihovom selu: Dmitra Radivojević (65), Ile Radivojević (80), Jela Radivojević (32). Stanovnici Gornjih Vrhovaca ubijeni istog dana na Leštatu: Stevo Radivojević (50), Ivo Radivojević (18).

¹¹⁶⁷ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 126, GUZ-6351, Zapisnik sastavljen 2.10.1947. u kancelariji Odsjeka unutrašnjih poslova kotara Slavonska Požega protiv rukovodioca operacije neprijateljske ofanzive 1943. u šumi Papuk – Ravna gora: Izjava Ilije Bunčića iz Vučjaka.

U hvatanju civila i partizanskih zarobljenika na Leštatu učestvovali i pripadnici nepoznate njemačke jedinice, vjerovatno pripadnici nekog od bataljona SS-policije. Zabilježena su dva svjedočanstva koja ukazuju na prisustvo njemačkih vojnika na Leštatu pri čemu je jedna svjedokinja tvrdila da su u istom navratu na Leštatu bili prisutni i domobrani. Jula Bogojević, stanovnica Oljasa, i Savica Borontić, stanovnica Milivojevaca, svjedočile su 1946. da su zajedno s njihovim porodicama u drugoj polovini 1942. izbjegle iz Oljasa i Slobostine u šumu Korlatine iznad Kamenskog Vučjaka gdje su živjeli u imorovizovanim nastambama („bajte“). Može se pretpostaviti da su se na taj korak odlučili kako bi izbjegli stradanje s obzirom na to da su stanovnici oba sela u ljeto 1942. bili izloženi internaciji u ustaške logore, a stanovnici Milivojevaca i stradanju prilikom masovnog pokolja u Slobostini. Prema njihovim tvrdnjama, one su uhvaćene od strane pripadnika nepoznate njemačke jedinice dok su se u manjoj grupi ljudi skrivali u jednom „bunkeru“ u šumi (vjerovatno je riječ o zemunici) nakon čega su odvedeni na Leštat gdje su preslušavani. Svjedokinje u izjavama nisu navele detalje preslušavanja osim što je Jula Bogojević kazala da ju je „preslušavao jedan njemački oficir preko tumača – jednog njemačkog vojnika koji je govorio našim jezikom“. Savica Borontić jeavela da su uhapšeni nakon ispitivanja pred njemačkim oficirima razvrstani. „Tu su nas žene i djecu razlučili na jednu stranu, a muške na drugu stranu, pa su rekli da muški idu za Pakrac i muškarce su odveli. Kratko vrijeme nakon toga tj. [nakon] 2–3 minuta čula sam kako su puške zapucale, a nato su nas otpustili da idemo svojim kućama.“

Svjedokinje nisu navele koja vojska je izvršila streljanje – njemačka ili domobrani, osim što je jedna od njih napomenula da je streljanje izvršeno pokraj jame što je jasna asocijacija na jednu od dvije rupe od avionske bombe na Leštatu pokraj kojih su vršena streljanja. Savica Borontić je u izjaviavela da se među njemačkim vojnicima ispitivanja pred njemačkim oficirima nalazio i jedan domobran iz požeškog sela Gučani koji je uvjeravao uhapšene žene da im se neće ništa nažao dogoditi. Svjedokinja ne spominje prisustvo drugih domobrana, ali to ne znači da je spomenuti domobran bio jedini pripadnik Domobranstva koji je boravio na Leštatu u trenutku razvrstavanja i streljanja uhapšenika. Ista svjedokinja izjavila je da nije sigurna da li su pripadnici vojne jedinice koji su izvršili hvatanje u Korlatinama zaista bili Nijemci s obzirom na to da su s pohvatanim civilima „govorili našim jezikom“. Njena percepcija vojnika kao Nijemaca zasniva se na činjenici da su ih vojnici odveli pred njemačkog oficira koji je izvršio ispitivanje i razvrstavanje. Osim dvije svjedokinje nakon ispitivanja pušten je i 14-godišnji sin Savice Borontić i jedan nepoznati dječak koji je prema njenoj procjeni imao oko devet godina. Svjedokinje su navele da su tom prilikom na Leštatu streljana petorica muškaraca. Među njima je bio suprug Jule Bogojević, zatim po jedan stanovnik Slobostine, Orljavca, Vučjaka i jedan nepoznat partizan za koga svjedokinje nisu znale iz kog mjesta potiče. Vrijedi napomenuti da je ubijeni stanovnik Orljavca, Milan Matošević, bio hrvatske nacionalnosti. To je jedina poi-

menice identificirana osoba nesrpske nacionalnosti za koju znamo da je ubijena na Leštatu u okolnostima koje su predmet ovog rada.¹¹⁶⁸

Nikola Velić je svjedočio da su u ubijanju žrtava na Leštatu učestvovali domobrani neposredno potčinjeni pukovniku Grliću. „Od Grličevih kurira koji su vršili ova streljanja bilo ih je tri do četiri, većinom Bosanci, među kojima je najkrvaviji bio Brkić, također Bosanac, koji su se upravo jagmili kad su vidili nekog čovjeka da je bolje obučen ili da ima sat, ko će ga ići ubiti i mrtvog opljačkati.“ Prilikom streljanja žrtava „ostalo je ljudi na pola živih, u mukama, ali to njima [koji su vršili ubijanje] nije smetalo, već su [po žrtvama] sipali tanki sloj zemlje, skoro su se [mrtvi] vidili iz zemlje, potom su došli drugi i tako je išlo redom: sloj zemlje pa onda opet streljanje, pljačka, svlačenje i mrcvarenje.“ Velić je tvrdio da je jedan od najaktivnijih dželata, izvjesni razvodnik Brkić, prije likvidacije silovao jednu ženu.¹¹⁶⁹

Na početku ovog poglavlja već je napomenuto da postoji kontroverza vezana za broj žrtava ubijenih u tri masakra kod Kamenskog Vučjaka od 22. do 24. ožujka 1943. i da smatram da tokom tog historijskog događaja nije ubijeno 320 osoba, kako se navodi u tekstu na spomeniku na Leštatu, ili 329 kako se navodi u literaturi (bez pozivanja na izvore) te da je prema mom istraživanju u tri povezana masakra kod Vučjaka ubijeno maksimalno oko 200 osoba pri čemu je u masakru na Leštatu ubijeno ne više od 160 osoba.

U citiranom dopisu štaba 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske stožeru 1. gorske divizije Domobranstva navodi se da su domobrani kod Vučjaka 23 – 24. ožujka 1943. ubili oko „60 nevinih seljaka“ te da su u partizanskoj ambulanti zaklali „18 nemoćnih bolesnika“ oboljelih od tifusa.¹¹⁷⁰ Navedena tvrdnja ne obuhvata 22 seljaka koji su ubijeni na Korlatima. U letku

¹¹⁶⁸ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 126, GUZ-6351, Zapisnik od 11.1.1946. spisan kod Kotarske komisije za utvrđivanje ratnih zločina u Požegi: Izjava Jule Bogojević iz Oljasa; HDA, 306, ZKRZ, k. 126, GUZ-6351, Zapisnik od 11.1.1946. spisan kod Kotarske komisije za utvrđivanje ratnih zločina u Požegi: Izjava Savice Borontić iz Milivojevaca. Izjave dvije svjedokinje kompatibilne su s izjavom Pave Milanović iz Slobostine, supruga ubijenog Svetozara, koja nije bila svjedokinja zločina na Leštatu: HDA, 306, ZKRZ, k. 126, GUZ-6351, Zapisnik od 1.12.1945. spisan kod Kotarske komisije za utvrđivanje ratnih zločina u Požegi: Izjava Pave Milanović iz Slobostine.

Žrtve: Oljasi: Ljubomir Bogojević (40); Slobostina: Svetozar Milanović (43); Orljavac: Milan Matošević (32). Identitet ubijenog muškarca iz Vučjaka nije naveden u korištenim svjedočenjima, ali nema sumnje da je riječ o jednom od 15 ubijenih stanovnika toga sela koji su likvidirani u istom navratu kada i ostale žrtve masakra na Leštatu. Identitet streljanog partizana koga spominju dvoje svjedokinje najvjerojatnije će zauvijek ostati nepoznat.

¹¹⁶⁹ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 383, Zh 5871, Štab Virovitičke brigade NOVJ Okružnom Narodnooslobodilačkom odboru Psumjskom / Okružna komisija za ratne zločine: Izjava Nikole Velića, 27.11.1944.

¹¹⁷⁰ *Grada za historiju*, V, Slavonski Brod, 1966, dok. 139., 308: Dopis štaba 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske Zapovjedništvu 1. gorske divizije, 19.5.1943.

Agitpropa Oblasnog komiteta KPH za Slavoniju od 20. travnja 1943. navodi se sljedeće: „U Vučjaku fašistički su psi streljali i poklali preko sto staraca, žena i bolesnih seljaka, koji nisu mogli napustiti svoje domove.“¹¹⁷¹ Bivši oficir 4. gorskog zdruga Nikola Velić u izvaji od 27. studenog 1944. naveo je sljedeće: „Koliko je točno ljudi poubijano [na Leštatu] nije mi poznato, ali koliko znam tamo je poubijano i zatrpano u te dvije rupe oko 70 ljudi.“¹¹⁷² Velićeva pretpostavka ne obuhvaća 22 seljaka koji su ubijeni na Korlatima i 18 bolesnika ubijenih u partizanskoj ambulanti u Dubokoj rijeci. U izjavama petoro svjedoka zločina, uključujući i jednu osobu koja je pobjegla sa stratišta, koje su zabilježene 1945. i 1946, navode se tvrdnje da je na Leštatu streljano između 150 i 160 osoba. Tako je Jula Bogojević navela da je, „kako je čula“, na Leštatu ubijeno oko 160 ljudi.¹¹⁷³ Dragan Bošnjak, koji je preživio streljanje na Leštatu, naveo je numerički podatak o broju žrtava koji jedini podrazumijeva vrlo precizan broj potencijalno stradalih (157).¹¹⁷⁴ Bosiljka Kozar koja je pošteđena likvidacije na Korlatima tvrdila je da je na Leštatu ubijeno oko 160 osoba.¹¹⁷⁵ Soka Radivojević koja je bila svjedokinja masakra na Leštatu navela je da je prema njenim saznanjima na lokaciji na kojoj su ubijeni njen otac, brat i ujak streljano oko 150 osoba.¹¹⁷⁶ Ilija Bunčić iz Vučjaka, koga je pukovnik Grlić 24. marta 1943.

¹¹⁷¹ HR-HDA, 1809, Oblasni komitet KPH za Slavoniju, k. 7, KP-119/920, Obavještenje Agitpropa Oblasnog komiteta KPH za Slavoniju od 20.4.1943: „Slom neprijateljske ofanzive na Slavoniju“.

¹¹⁷² HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 383, Zh 5871, Štab Virovitičke brigade NOVJ Okružnom Narodnooslobodilačkom odboru Psunjskom / Okružna komisija za ratne zločine: Izjava Nikole Velića, 27.11.1944.

¹¹⁷³ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 126, GUZ-6351, Zapisnik od 11.1.1946. spisan kod Kotarske komisije za utvrđivanje ratnih zločina u Požegi: Izjava Jule Bogojević iz Oljasa; HDA, 306, ZKRZ, k. 126, GUZ-6351, Zapisnik od 11.1.1946. spisan kod Kotarske komisije za utvrđivanje ratnih zločina u Požegi: Izjava Savice Borontić iz Milivojevaca. Izjave dvije svjedokinje kompatibilne su s izjavom Pave Milanović iz Soboštine, supruge ubijenog Svetozara, koja nije bila svjedokinja zločina na Leštatu: HDA, 306, ZKRZ, k. 126, GUZ-6351, Zapisnik od 1.12.1945. spisan kod Kotarske komisije za utvrđivanje ratnih zločina u Požegi: Izjava Pave Milanović iz Soboštine.

Žrtve: Soboština: Oljasi: Ljubomir Bogojević (40); Svetozar Milanović (43); Orljavac: Milan Matošević (32). Identitet ubijenog muškarca iz Vučjaka nije naveden u korišćenim svjedočenjima, ali nema sumnje da je riječ o jednom od 15 ubijenih stanovnika toga sela koji su likvidirani u istom navratu kada i ostale žrtve masakra na Leštatu. Identitet streljanog uhvaćenog partizana koga spominju dvoje svjedokinje najvjerojatnije će zauvijek ostati nepoznat.

¹¹⁷⁴ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 126, GUZ-6351, Zapisnik od 3.11.1945. spisan kod Gradske komisije za utvrđivanje ratnih zločina u Požegi: Izjava Dragana Bošnjaka iz Šušnjara.

¹¹⁷⁵ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 126, GUZ-6351, Zapisnik sastavljen 2.10.1947. u kancelariji Odsjeka unutrašnjih poslova kotara Slavonska Požega u predmetu neprijateljske ofanzive na Papuku 1943: Izjava Bosiljke Kozar iz Striježevice.

¹¹⁷⁶ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 126, GUZ-6351, Zapisnik od 8.4.1946. spisan u uredu Kotarske komisije za utvrđivanje ratnih zločina u Požegi: izjava Soke Radivojević iz Gornjih Vrhovaca.

poštedio streljanja, naveo je da je na Leštatu ubijeno između 150 i 160 osoba.¹¹⁷⁷ Nedoumicu o broju žrtava tri masakra kod Kamenskog Vučjaka može razriješiti prije svega ekshumacija dvije obilježene i najmasovnije grobnice na Leštatu te pronalaženje i ekshumacija masovnih grobnica na Korlatima i u Dubokoj rijeci.

Poimenični podaci o žrtvama masakra kod Kamenskog Vučjaka ni približno ne potvrđuju navodni broj žrtava koji je naveden na spomeniku na Leštatu, ali ni umjerenije navode o broju žrtava koje su navodili lokalni stanovnici koji su bili svjedoci zločina. Najveći broj identifikovanih stanovnika nekog naselja koji su 22 – 24. ožujka 1943. ubijeni na Leštatu poticao je iz sela koje je najbliže lokalitetu na kome je izvršen masakr – iz Kamenskog Vučjaka. Toga dana na Leštatu streljano je 15 stanovnika Vučjaka: 13 muškaraca, jedan 16-godišnji mladić i jedna žena. Iza ubijenih ostalo je devet udovica i 21 siročić. Među ubijenima bili su supružnici Periša i Anđa Milić koji su se u međuratnom razdoblju doselili iz Crne Gore u Vučjak, gdje je Periša Milić radio kao šumski radnik. U istom ili bliskom navratu uhvaćeno je petoro stanovnika Vučjaka koji su potom internirani u Prihvatni logor Zemun odakle je jedan mještаниn odveden na prinudni rad u Njemačku. Svih petoro interniranih mještana preživjeli su rat.¹¹⁷⁸

¹¹⁷⁷ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 126, GUZ-6351, Zapisnik sastavljen 2.10.1947. u kancelariji Odsjeka unutrašnjih poslova kotara Slavonska Požega protiv rukovodioca operacije neprijateljske ofanzive 1943. u šumi Papuk – Ravna gora: Izjava Ilije Bunčića iz Vučjaka.

¹¹⁷⁸ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 551, Zh 44539-44547, Podaci o zločinima okupatora i njihovih pomagača [nad stanovnicima sela Vučjak Kamenski]. Dokument nije datiran i na osnovu dvije signature na dokumentu može se pretpostaviti da je nastao 1945. Dokument sadrži spisak stanovnika sela Kamenski Vučjak koji su ubijeni 23.3.1943. Na kraju dokumenta navedena su imena trojice mještana čija sjećanja su poslužila kao izvor podataka: Đuro Bunčić, Josip Puač, Đuro Jugović.

Žrtve: Dragan Bunčić (29), Tomo Bunčić (60), Milan Krajnović (32), Plato Slavujević (16), Rade Prokopić (40), Simo Bojanić (47), Lazo Slavujević (29), Božo Slavujević (43), Luka Šljubura (34), Stevo Šljubura (26), Vaso Šljubura (49), Pajo Šljubura (47), Dušan Krajnović (29), Periša Milić (55), Anđa Milić (48). Luka i Stevo Šljubura bili su braća, sinovi Mile Šljubure. Osam od 15 imena žrtava potvrđeno je u nepotpunom popisu žrtava sela Kamenski Vučjak iz 1964. (Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ) (Beograd), 179, Savezna komisija za popis žrtava rata (dalje: SKPŽR), k. 2375, Popis žrtava rata 1941-1945, SR Hrvatska, Srez Osijek, Opština Slavonska Požega, Mesto Vučjak Kamenski, Popisao Puač Luka, XI 1964.) Dvije žrtve potvrđene su u popisu žrtava sela Šušnjari Kamenski s obzirom na to da su udovice dvojice ubijenih mještana nakon rata živjele u Šušnjarima. (AJ, 179, SKPŽR, k. 2375, Popis žrtava rata 1941-1945, SR Hrvatska, Srez Osijek, Opština Slavonska Požega, Mesto Šušnjari, Popisao Puač Luka, XI 1964.) U popisu žrtava sela Kamenski Vučjak iz 1964. prezime Rade Prokopića navodi se kao Jugović. Žrtva je bila rodom iz Sažija, ali je živjela u Vučjaku. Kćerke Rade Prokopića, Mara (1921) i Petra (1923) ubijene su od strane SS-policije marta 1945, tokom Operacije „Vukodlak“. Simo Bojanić je bio rodom iz Kusonja kod Pakraca, ali je živio u Vučjaku. (AJ, 179, SKPŽR, k. 2375, Popis žrtava rata 1941-1945, SR Hrvatska, Srez Osijek, Opština Slavonska Požega, Mesto Vučjak Kamenski, Popisao Puač Luka, XI 1964.)

Ubojstvo 15 stanovnika Vučjaka 23. ožujka 1943. predstavlja najmasovniji zločin nad stanovnicima tog sela tijekom rata. Vaso Bunčić iz Mrkoplja svjedočio je 1946. da je početkom Operacije „Braun“ u njegovom selu uhvaćeno 12 muškaraca koji su odvedeni na Leštat gdje je streljano njih 11 dok je Aleksa Dragaš, „koji je isto bio postavljen u stroj u Vučjaku bio izvučen iz toga stroja i odveden na Ravnu goru odakle je pobjegao“. Među 11 ubijenih bio je svjedokov otac Nikola Bunčić. Svjedok navodi poimenične podatke o žrtvama.¹¹⁷⁹ Svjedok navodi da je na stratištu na Leštatu ubijeno 12 stanovnika obližnjeg sela Mihajlija, ali ne pruža poimenične podatke o žrtvama. U dokumentaciji ZKRZ iz 1946. navode se imena 11 mještana Mihajlija ubijenih na Leštatu.¹¹⁸⁰

Pripadnici 4. gorskog zdruga kontrolirali su dijelove dotadašnje partizanske teritorije u brdskoj Slavoniji i u narednjim tjednima. Dokumentacija ZKRZ tereti snage pod komandom pukovnika Grlića da su 15. aprila 1943. u selu Glavica pokraj Bučja ubili petoro stanovnika,

¹¹⁷⁹ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 126, GUZ-6351, Zapisnik od 17.5.1946. spisan u uredu Kotarske komisije za utvrđivanje ratnih zločina u Požegi: Izjava Vase Bunčića iz Mrkoplja.

Svjedok je u izjavi naveo imena stanovnika Mrkoplja koji su streljani na Leštatu: Nikola Bunčić (59), Božo Bunčić (56), Đuro Bunčić (39), Stevo Bunčić (39), Milan Dragaš (58), Avram Dragaš (37), Pajo Dragaš (62), Đuro Dragaš (51), Gavro Dragaš (38), Savo Vujaklija (55), Stanko Vujaklija (57). U nepotpunom spisku žrtava sela Mrkoplja, nastalom u okviru saveznog popisa žrtava Drugog svjetskog rata, iz 1964. navode se imena samo šest mještana ubijenih na Leštatu 23.3.1943. godine. Savezni popis iz 1964. navodi podatke o dvije stanovnice Mrkoplja koje su tokom Operacije „Braun“ umrle u partizanskoj bolnici na Ravnoj gori: Anka (Milana) Dragaš (1914), Anđa (Bože) Dragaš (1926). (Arhiv Jugoslavije (AJ), 179, SKPŽR, k. 2375, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, Srez Osijek, Opština Slavonska Požega, Mesto Mrkoplje, Popisao Puač Luka, XI 1964.)

¹¹⁸⁰ Poimenični podaci o stanovnicima sela Mihajlije ubijenim na Leštatu 23.3.1943. navode se u dva izvora: u spisku žrtava koji je 1945. ili 1946. načinila Kotarska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Slavonska Požega i u popisu žrtava rata koji je 1964. načinila SKPŽR: Janko (Đure) Kozar (1913), Jovo (Đure) Kozar (1898), Maksim (Miloša) Kozar (1900), Milan (Miloša) Kozar (1887), Ljuban (Nikole) Kozar (1900), DMITAR (LUKE) Kozar (1900), Pajo (Dmitra) Kozar (1930), Stojan (LUKE) Kozar (1903), Pajo (LUKE) Kozar (1898), Mišo Kozar (1908), Andrija Kozar (1885). Imena prvih devet žrtava navode se u oba spiska, a imena posljednje dvije žrtve navode se samo u spisku iz 1945. Tokom Operacije „Braun“ na području Vučjaka poginula je Mileva Kozar, kćerka Paje Kozara. Ona je bila pripadnica 18. slavonske brigade NOVJ. (HDA, 306, ZKRZ, k. 126, GUZ-6351, Kotarska komisija za ratne zločine u Požegi: Popis žrtava [ubijenih na Leštatu 23.3.1943. s područja kotara Slavonska Požega]; AJ, 179, SKPŽR, k. 2375, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, Srez Osijek, Opština Slavonska Požega, Mesto Mihajlije, Popisao Puač Luka, XI 1964; (AJ, 179, SKPŽR, k. 2375, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, Srez Osijek, Opština Slavonska Požega, Mesto Striježevica, Popisao Puač Luka, XI 1964.) Većina rođaka, uglavnom udovica, žrtava evidentiranih u popisu iz 1964. živjela je poslije rata u selu Striježevici.

zapalili 12 kuća i 40 gospodarskih zgrada. „Žrtve su pokopali sami, gdje su koga ubili.“¹¹⁸¹ U bojnoj relaciji 4. gorskog zdruga za april 1943. navodi se da je toga dana na području između Bučja i Kamenske, što uključuje selo Glavicu, „vršila razviđanje“ 3. bojna 4. gorskog zdruga, „bez susreta sa partizanima“. „Po povratku razpršena skupina partizana, koji [su] ostavili pet mrtvih.“¹¹⁸² Podatak o odsustvu susreta s partizanima u kontradikciji je s podatkom o susretu s skupinom od pet partizana. Očigledno je da je u bojnoj relaciji namjerno prećutano da je riječ o civilima koji su pobijeni nakon hvatanja. Na to ukazuje da je broj ubijenih mještana istovjetan broju navodno poginulih partizana.

Pukovnik Stjepan Grlić, zapovjednik 4. gorskog zdruga, ključna je ličnost odgovorna za masakr na Leštatu. O njegovoj ličnosti u literaturi i korišćenim izvorima nema mnogo podataka. Stjepan Grlić (Zagreb, 1894.) bio je profesionalni oficir, najprije u austro-ugarskoj vojsci zatim u Vojsci Kraljevine Jugoslavije (dalje: VKJ). Drugi svjetski rat ga je zatekao u Sinju kao zapovjednika 47. artiljerijskog puka VKJ. Na dan proglašenja NDH Grlić je raspustio vojsku koja je bila pod njegovom komandom i ubrzo nakon toga uspostavio kontakt s vojnim strukturama novoproglašene vlasti u Zagrebu.¹¹⁸³ Pukovnik Grlić je jedan od oficira Domobranstva koji su bili najaktivniji u ustrojavanju 369. pojačane pješadijske pukovnije koja se od kraja 1941. borila na Istočnom frontu u sastavu njemačkog Wehrmachta. Štaviše, Stjepan Grlić je bio pomoćnik zapovjednika te domobranske jedinice i učestvovao je u borbama na bojištu u Sovjetskom Savezu do kraja 1942. godine. Nakon povratka u Hrvatsku postavljen je za zapovjednika 4. gorskog zdruga. Umirovljen je septembra 1944. zbog izvjesnih veza s političkim strukturama koje su pripremale preuzimanje vlasti („Urota Lorković-Vokić“). Ponovo je vojno aktiviran početkom 1945. kada je postavljen za zapovjednika 9. hrvatske divizije. Njegova sudbina nakon sloma NDH ostaje nepoznata.¹¹⁸⁴ S obzirom na Grličevo iskustvo s Istočnog bojišta moguće je istaknuti pretpostavku o utjecaju tog iskustva na njegov ekstremno nehu-

¹¹⁸¹ HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 383, Zh 28848-28850, Zapisnik od 7.5.1946. spisan u ime Kotarske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Pakrac u Glavici, općina Bučje, kotar Pakrac: Izjave Mladana Krajnovića iz Glavice, Pele Krajnović iz Glavice i Adama Njegovanovića iz Tisovca. Žrtve: Branko Đ. Vučković (25), Milan Đ. Vučković (20), Pajo Krajnović (47), Nikola Adamović (36), Milka Prodanović (35). Branko i Milan Vučković bili su braća. Istog dana ista vojna jedinica u susjednom Tisovcu uhvatila je Jeku Njegovanović, majku četvero djece, koja je pokušala da iz sela otjera stoku u šumu kako je vojska ne bi opljačkala. Vojnici su joj „zadali tako velik strah pružajući u nju puške i bajunete, tako da je za par dana umrla“.

¹¹⁸² VAS, NDH, k. 107, f. 1, d. 7/4: 4. gorski zdrug, Pakrac, dne 19.4.1943: Bojna relacija za travanj 1943. godine

¹¹⁸³ BARIĆ, n.dj., 51.

¹¹⁸⁴ Milan Pojić, „Grlić, Stjepan“, *Tko je tko u NDH*, 140.

man odnos prema sudbini civila hvatanih po zbjegovima na Papuku krajem ožujka 1943. koji su potom streljani po njegovom naređenju.

Neposredno uoči otpočinjanja Operacije „Braun“ zapovjedništvo njemačke Bobbene grupe „West“, čije snage su učestvovala u operaciji, uputilo je naređenje potčinjenim snagama, što je uključivalo i stožere Domobranstva, naređenje o postupku sa zarobljenim partizanima: „U borbi sa komunističkim bandama načelno nikoga ne zarobljavati već komuniste ubiti u borbi ili biegu. Ako pak komunisti budu zarobljeni vriede sljedeća gledišta: 1) Zarobljenici koji su samovoljno priješli u komunističke redove a uhvaćeni su sa oružjem u ruci imaju se po kratkom postupku po priekom sudu strijeljati. Isti postupak važi i za sve one osobe koje su samovoljno prešle komunistima, učestvovala u njihovim podhvatima i bile uhvaćene – zarobljene zajedno sa ostalim komunistima i bez obzira da li su imale oružja ili obavljale druge poslove. 2) Osobe koje su komunistima dragovoljno pružile izvjestne pomoći i čije je uvjerenje i ponašanje komunističko, imaju se u koliko nisu učestvovala u borbama – uputiti u sabirne logore. 3) Osobe koje su zajedno sa komunistima zarobljene, ali je podpuno dokazano da su bile prisiljene da komunistima pruže pomoć imaju se pustiti na slobodu. U manjim slučajevima imaju se takove osobe uputiti u sabirne logore.“¹¹⁸⁵

Snage Domobranstva angažirane u Operaciji „Braun“ bile su potčinjene njemačkoj komandi. Međutim, to ne opravdava ponašanje pukovnika Grlića kada je riječ o naređivanju streljanja uhvaćenih civila, pogotovo jer naređenje Bobbene grupe „West“ ne može ni po čemu biti prihvatljivo.

Epilog: streljanje zarobljenih domobrana u Voćinu 9. svibnja 1943. godine

Tijekom Operacije „Braun“ OS NDH ponovo su se utvrdile u Voćinu. Treći napad slavonskih partizana na Voćin otpočeo je 8. svibnja 1943. godine. Mjesto je privremeno zauzeto od strane NOVJ nakon dvodnevni borbi. Antipartizanske snage su 11. svibnja ponovo zauzele Voćin, ali su 19. svibnja napustile Voćin, koji je ostao pod kontrolom NOVJ sve do 15. srpnja 1943. godine.¹¹⁸⁶ U Voćinu se tijekom Operacije „Braun“ stacionirala i utvrdila 4. bojna 1. gorskog zdruga „Ante Pavelić“ pod komandom Stožera 1. gorske divizije Domobranstva NDH. Ona je 1. svibnja 1943. zamijenjena ljudstvom 1. bojne 1. gorskog zdruga.¹¹⁸⁷

¹¹⁸⁵ HR-HDA, 1515, Župske redarstvene oblasti, k. 1, Zapovjedništvo 1. pješadijske divizije u Bjelovaru, dne 22.3.1943., Predmet: Postupak sa uhićenim komunistima. (Dokument sadrži prepis naređenja zapovjedništva Grupe „West“ njemačkog Wehrmachta od 18.3.1943.)

¹¹⁸⁶ Opširnije o borbama za Voćin maja 1943., RADANOVIĆ, n.dj., 316-337.

¹¹⁸⁷ VAS, NDH, k. 59, f. 4, d. 15, Obća bojna relacija 1. gorskog zdruga „Poglavnik Dr. Ante Pavelić“ za mjesec svibanj 1943, Kutina, 14.6.1943.

Zapovjedništvo 1. bojne 1. gorskog zdruga u bojnoj relaciji za svibanj 1943. navodi da je bojna prilikom borbi za Voćin 8 –9. svibnja imala gubitke od 13 poginulih, 35 ranjenih i 151 nestalog pripadnika. Među nestalima bila su četvorica oficira i 11 podoficira.¹¹⁸⁸ Navedeni broj poginulih je umanjen. Ukupni gubitci domobranskih snaga u dvodnevним borbama za Voćin iznosili su, prema partizanskim izvorima, 60 poginulih, 180 zarobljenih i preko stotinu ranjenih. Broj ranjenih je neprovjerljiv, dok je broj poginulih najvjerojatnije uvećan, a donekle i broj zarobljenih domobrana jer isti izvor navodi da su partizani u Voćinu zaplijenili oko 175 dugih cijevi.¹¹⁸⁹ Podaci Glavnog stožera Domobranstva od 15. svibnja navode da je „od posade Voćin nestalo oko 150 momaka, dok se ostatak vratio“. Dva dana nakon toga Glavni stožer izvještava: „Naknadno je javljeno da ukupni gubitci posade Voćina iznose: 40 mrtvih (među njima jedan častnik), 33 ranjena, 63 zarobljena (među njima zapovjednik bojne i dva častnika) i 51 nestao (među njima dva častnika).“¹¹⁹⁰ Izvještaj Glavnog stožera od 13. svibnja navodi da su partizani nakon zauzimanja Voćina „streljali 37 domobrana voćinske posade, a 42 domobrana sa zapovjednikom posade [nad]satnikom Dujićem i jednim nadporučnikom partizani su odveli“.¹¹⁹¹

Streljanje 37 domobrana zarobljenih u Voćinu predstavlja presedan u dotadašnjem odnosu jedinica pod komandom Štaba 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske prema zarobljenim pripadnicima Domobranstva s obzirom na to da dotad nije zabilježen primjer tako masovnog streljanja zarobljenih domobrana od strane slavonskih partizana.

Podaci o broju domobrana streljanih nakon pada Voćina variraju između 30 i 40. Partizanska strana je priznala streljanje 30 domobrana i time potvrdila istinitost navoda o streljanju zarobljenika, ali je demantirala broj od 40 streljanih i tvrdnje o streljanju domobranskog oficira Josipa Dujića. Priznanje je zabilježeno u dopisu Štaba 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske Zapovjedništvu 1. gorske divizije Domobranstva, pod komandom pukovnika Matije Čanića. „Mi smo streljali 30 vaših vojnika, koji su činili zvjerstva, ali nismo ubili ni jednoga časnika. Odbijamo da je i jedan od tih streljanih masakriran. Ostale domobrane iako su oni

¹¹⁸⁸ VAS, NDH, k. 59, f. 4, d. 15, Obća bojna relacija 1. gorskog zdruga „Poglavnik Dr. Ante Pavelić“ za mjesec svibanj 1943, Kutina, 14.6.1943.

¹¹⁸⁹ *Zbornik NOR-a*, V/15, Beograd, 1956, dok. 36, str. 130: Pismo Štaba 4. divizije NOV i PO Hrvatske Štabu 3. operativne zone o rezultatima napada na Voćin, 12.5.1943.

¹¹⁹⁰ *Isto*, dok. 152, str. 407: Izvještaj Zapovjedništva Glavnog stožera Domobranstva, 15.5.1943.; *Isto*, dok. 156, str. 417: Izvještaj Zapovjedništva Glavnog stožera Domobranstva, 15.5.1943.;

¹¹⁹¹ *Isto*, dok. 148, str. 399: Izvještaj Zapovjedništva Glavnog stožera Domobranstva, 13.5.1943.

Njemački izvor navodi da su partizani prilikom zauzimanja Voćina „ubili 37 ljudi, a 60 zarobili“. „Ostali, oko 100-110 ljudi, među njima i komandant bataljona, nestali su.“ Broj „ubijenih“ odnosi se na streljane zarobljene domobrane. (*Zbornik NOR-a*, XII/3, Beograd, 1977, dok. 66., 294: Izveštaj Bobbene grupe „Zapad“ od nemačkom opunomoćenom generalu u NDH, 14.5.1943.)

pucali na nas, pustili smo svojim kućama.“ Iz navedenog se može zaključiti da streljanje nije bilo neselektivno i da su streljani oni za koje su partizani smatrali da su počinili zločine.¹¹⁹² Snage 1. gorskog zdruga jesu prethodno činile zločine, odnosno masovne likvidacije, ali na području istočne Bilogore oktobra 1942. godine. Nema dokaza da su snage 1. gorskog zdruga počinile slične zločine na području Voćina u proljeće 1943. godine. U citiranom dopisu štaba 3. operativne zone kao ilustracija zločina snaga pod komandom pukovnika Čanića navodi se masakr na Leštatu 22 – 24. ožujka 1943. godine. Taj zločin jesu počinile snage pod Čanićevom komandom, ali nisu ga počinile snage 1. gorskog zdruga već 3. bojna 4. gorskog zdruga. Čini se da je štab 3. operativne zone iskoristio činjenicu o masakru na Leštatu kako bi opravdao likvidaciju zarobljenih pripadnika 1. gorskog zdruga. Koji je stvarni razlog streljanja tridesetak domobrana u Voćinu nakon 9. svibnja 1943. ostaje nejasno. Ukoliko su streljani zarobljenici ubijeni bez da su prethodno skrivali tuđe stradanje – nesumnjivo je riječ o ratnom zločinu. Takođe, nije jasno zašto je dio zarobljenika streljan, a ostatak (veći dio) kasnije pušten na slobodu.

Na ovom mjestu valjalo bi ukazati na uglavnom različit odnos prema ratnim zarobljenicima kada je riječ o Domobranstvu NDH i NOVJ u Slavoniji.

Osam dana uoči trećeg partizanskog napada na Voćin pukovnik Matija Čanić izdao je naređenje jedinicama 1. gorske divizije u kome se naglašava postupak prema zarobljenim partizanima: „Partizani zarobljeni s oružjem u ruci, boreći se protiv naših četa, imaju se po zapoviedi zapovjednika dotične bojne (sklopa) strijeljati na licu mjesta. Ostali partizani, uhvaćeni bez oružja, ili sa oružjem no izvan borbe, ili su se dobrovoljno predali bez otpora, imaju se sa sprovođnicima dopratiti u stožer divizije, uz točnu naznaku okolnosti, pod kojima su uhvaćeni. Dalji postupak narediti će stožer divizije. Isto tako ima se postupiti sa sumnjivim muškarcima i sumnjivim ženama. Nenaoružane građane, seljake, a osobito žene, djecu i starce ne dirati i najstrožije spriječiti svako nasilje protivu njih. Za prestupe po ovome, biti će mi odgovorni, osobno, dotični zapovjednici. Isto tako se ima spriječiti svaka pljačka i paljevina pod osobnom odgovornošću dotičnog zapovjednika.“¹¹⁹³ Nije poznato da li je deo naređenja u kome se za-

¹¹⁹² *Građa za historiju*, V, Slavonski Brod, 1966, dok. 139., 308: Dopis štaba 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske Zapovjedništvu 1. gorske divizije, 19.5.1943. godine.

Dokument su potpisali Pavle Vukomanović, komandant 3. operativne zone, i Marijan Stilinović, politički komesar 3. operativne zone. Jedan partizanski dokument navodi da su u Voćinu zarobljena trojica domobranskih oficira. Pored nadsatnika Josipa Dujuća, zarobljeni su nadporučnik Antun Iflek, zapovednik 5. satnije 1. bojne 1. gorskog zdruga, i pričuvni poručnik Krunoslav Fištrović, zapovednik 1. voda 2. satnije 1. bojne 1. gorskog zdruga. Štab 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske, predložio je trojicu zarobljenih oficira za razmjenu. (*Isto*, dok. 127, str. 294: Dopis štaba 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske Zapovjedništvu 1. gorske divizije Domobranstva, 15.5.1943.)

¹¹⁹³ *Isto*, dok. 88., 193: Naređenje Zapovjedništva 1. gorske divizije, 1.5.1943.

branjuje nasilje prema civilima u toku vojnih operacija posledica zločina 1. gorske divizije u Vučjaku i okolnim selima između Kamenske i Zvečeva, u drugoj polovini ožujka 1943., ali svakako da je taj segment indikativan.

Štab 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske bio je upoznat s Čanićevim naređenjem i u dopisu Zapovjedništvu 1. gorske divizije jasno je naznačio kakva je razlika u postupcima prema zarobljenicima između NOVJ i OS NDH: „Vi znate vrlo dobro da je naša stalna praksa da sve domobrane puštamo svojim kućama, jer smatramo da oni nisu dobrovoljno pošli da liju bratsku krv, dok naprotiv sve one koji su poznati kao koljači i zvjeri mi bez daljnega, nakon što smo pokupili i provjerili sve informacije o njihovim zlodjelima, streljano. Vaša praksa je sasvim obrnuta, što dokazuje najbolje Vaše naređenje od 1. svibnja o. g., Op. br. 1228 potpisano po Vama, gospodine pukovniče Čaniću, a u tom naređenju stoji doslovno ovo: 'Partizani, zarobljeni oružjem u ruci, boreći se protiv naših četa, imaju se po zapovjedi zapovjednika dotične bojne (sklopa) strijeljati na licu mjesta.' Vaše naređenje jasno govori.“¹¹⁹⁴

Postupci partizanskih snaga u Slavoniji prema zarobljenim domobranima u dotadašnjem tijeku rata može se ocijeniti kao prilično korektan, odnosno kao znatno korektniji od postupaka prema zarobljenim partizanima za koje su bili odgovorni domobranski stožeri. O tome najkarakterističnije govori postupak prema oko 500 domobrana Slavonskog zdruga zarobljenih od strane 12. slavonske brigade NOVJ 16. aprila 1943. kod Šušnjara, o čemu je svjedočio zarobljeni nadporučnik Franjo Pavlek: „Zarobljene dočastnike i domobrane komunisti su svukli i pustili ih istoga dana svojim kućama. Prije nego su ih pustili, održali su im govore pozivajući ih da se ne bore. Dobrovoljno su ostali kod partizana: vodnik dr. Lamza iz 3. bojne, narednik iz Stožera Slavonskog zdruga imena mu ne znam, desetnik Bešlagić iz 4. obkopske bojne i još nekoliko domobrana, koje ne poznam. Zarobljeno je devet častnika, od kojih su oduzeta nalivpera i satovi, zatim su presvučeni u partizanska podrpana odijela i nalaze se pod stražom, a odpraćeni su negdje u Jankovac ili kod sela Vrhovci... Po izjavama partizana dešavalo se da su ustaše ubili jedno četiri domobrana sa namjerom da [im] skinu odjeću i da tako [kao] domobrani budu pušteni kućama. Ja to vidio nisam. Prilikom odpuštanja domobrana iz zarobljeništva liečnik dr. Lamza izjavio je za jednoga, da je to ustaša, koji je ubio domobrana i presvukao njegovo odijelo, našto je taj bio izveden iz stroja i politički komesar ga je ustrielio. Znam da su strijeljani još tri domobrana, radi toga što su se borili do krajnjih mogućnosti i do zadnjeg naboja.“¹¹⁹⁵

U Bjelajcima kod Bučja, na sjevernim obroncima Psunja početkom januara 1943. formiran je zarobljenički logor za domobrane u okviru Psunjskog područja 3. operativne zone NOV

¹¹⁹⁴ *Isto*, dok. 139., 308: Dopis štaba 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske Zapovjedništvu 1. gorske divizije, 19.5.1943.

¹¹⁹⁵ *Isto*, dok. 65, str. 147-148: Preslušanje pričuvnog natporučnika Pavlek Franje, 20.4.1943.

i PO Hrvatske.¹¹⁹⁶ Uoči otpočinjanja Operacije „Braun“ Komanda Psunjskog područja uputila je dopis o postupcima prema zarobljenim domobranima: „Što se tiče zarobljenih domobrana, sa njima treba lijepo postupati. Njih treba politički uvjeravati da je naša borba pravedna, da je na našoj strani narod, ne samo naš nego narodi cijelog svijeta i da ćemo mi sigurno pobijediti. Oni pak kod kojih bi se osjetilo da simuliraju treba im reći i treba im neprestano govoriti da ćemo kući pustiti samo one najbolje koji se kao takovi na radu pokažu... Obrok ni u kom slučaju ne smijemo smanjivati i glad ne smije biti put kojim ćemo ih kažnjavati. Onaj koji radi biti ćemo prema njemu obazriviji, dati ćemo mu više duhana, biti ćemo prema njemu ljubavniji i pohvaliti ćemo njegov rad.“¹¹⁹⁷

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori:

1. Hrvatski državni arhiv (Zagreb)

- 223, Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske
- 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača
- 487, Ministarstvo oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske
- 1194, Zbirka dokumenata Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije
- 1491, Odjeljenje za zaštitu naroda
- 1515, Župske redarstvene oblasti
- 1549, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti NDH i NOP
- 1809, Oblasni komitet Komunističke partije Hrvatske za Slavoniju

2. Državni arhiv Osijek

- 47, Velika župa Baranja

3. Vojni arhiv Srbije (Beograd)

- Nezavisna Država Hrvatska

4. Arhiv Jugoslavije (Beograd)

- 179, Savezna komisija za popis žrtava rata

5. Arhiv Srbije (Beograd)

- G-2, Komesarijat za izbeglice i preseljenike

6. Arhiv Vojvodine (Novi Sad)

- 183, Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini

Objavljeni izvori:

- Grada za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, I–V, Slavonski Brod, 1963–1966.

¹¹⁹⁶ HR-HDA, 1194, ZDNOVJ, k. 14, NOV-17/2486, Organizacija logora za zarobljene domobrane na teritoriji Komande Psunjskog područja, [I 1943.]

¹¹⁹⁷ HR-HDA, 1194, ZDNOVJ, k. 14, NOV-17/2465, Komanda Psunjskog područja, dne 8.3.1943: Zarobljeničkom logoru Bjelajci.

Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske, 1880-1991: po naseljima, (pr. Jakov Gelo i dr.), I-V, Zagreb, 1998.

Smreka, Jelka; Mihovilović, Đorđe, *Poimenični popis žrtava koncentracionog logora Jasenovac 1941.-1945.*, Jasenovac, 2007.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, V/6, V/13, V/15, XII/3, Beograd, 1954, 1956, 1977.

Studije, monografije, radovi:

Barić, Nikica, *Ustroj kopnene vojske Domobranstva Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 2003.

Brlošić, Stjepan, *Đakovština u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Đakovo, 1986.

Colić, Mladenko, „Oružane formacije NDH u Slavoniji 1941-1945.“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, 13, Slavonski Brod, 1976.

Lazić, Dušan, *Sremsko krvavo leto 1942*, Sremska Mitrovica, 1982.

Ljubljanović, Srećko, *Spomen obilježja radničkog i Narodnooslobodilačkog pokreta u Požeškoj kotlini*, Slavonska Požega, 1968.

Mihajlović, Siniša; Solaković, Dušan; Tomović, Sima, *Jamena: monografija*, Šid, 1979.

Od Podgorja do Paučja, (ur. Dane Pavlica), Đakovo, 1986.

Požeška kotlina u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945, (ur. Miodrag Grozdanić), Slavonski Brod, 1984.

Radanović, Milan, „*Slavonijo, triput si gorila*“, *Kotar Podravska Slatina u Drugom svetskom ratu 1941-1945*, Zagreb, 2019.

Stanković, Đuro, *Spomen obilježja NOR-a: Požeška kotlina*, Slavonska Požega, 1979.

Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941.-1945., (ur. Zdravko Dizdar i dr.), Zagreb, 1997.

Zarić, Borivoj, *Povijesna sjećanja zapisana u kamenu. Stanje spomeničke antifašističke baštine Požeške kotline iz perioda Narodnooslobodilačkog rata 1941.-1945.*, Požega, 2013.

SUMMARY

Abstract: Very little has been written in historiography about the participation of the Home Guard of the Independent State of Croatia (until the autumn of 1942 - the Croatian Home Guard) in crimes in the territory of the Independent State of Croatia. The stereotyped notion that the Ustashas committed all or almost all of the crimes committed by the Armed Forces of the Independent State of Croatia is still the dominant conception in both collective memory and historiography. When it comes to the perception of Slavonia's past in the Second World War, especially mountainous Slavonia, the same stereotype persists, with the Ustashas being blamed not only for the crimes of the Home Guard but also for the crimes of the German SS police. The massacre at Kamenski Vučjak from the 22nd until 24th of March in 1943 is perhaps the best illustration of this stereotype. This paper is a contribution to the knowledge of the little-known topic of the crimes of the Home Guard on the territory of Slavonia.

Keywords: Independent State of Croatia, armed forces, home guard, crimes, Slavonia, Kamenski Vučjak